

Araştırma Makalesi • Research Article

İhvân-ı Safâ'nın Rivayetlere Yüklediği Anlam*

The Meaning That İkhwan-ı Safâ Ascribes to Hadithes

Recep Aslan^{a,**}

^a Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, 49250, Muş /Türkiye.
ORCID: 0000-0002-7541-0405

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Mayıs 2017
Düzeltilme tarihi: 22 Haziran 2017
Kabul tarihi: 03 Temmuz 2017

Anahtar Kelimeler:

İhvân-ı Safâ
Nass
Hadis
Yorum
Rivâyet

ARTICLE INFO

Article history:

Received 30 May 2017
Received in revised form 22 June 2017
Accepted 03 July 2017

Keywords:

İkhwan-ı Safâ
Nass
Hadith
Commentary
Narration

ÖZ

İhvân-ı Safâ, asırlara sâri ilkelerini, dört bölümden oluşan elli iki risâleye sığdırdıkları *Resâilu İhvân-ı Safâ* adlı eserde ortaya koymuşlardır. İhvân-ı Safâ Risâleler'i, gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında farklı pek çok bilim dalında ciddi çalışmalara konu olmuştur; ancak bu risâlelerde geçen hadisler hakkında müstakil herhangi bir çalışma kaleme alınmış değildir. Tesir bakımından İslam dünyasındaki pek çok kolektif hareketten geri kalmayan, yer yer birçoğundan daha kapsamlı etkileri olan bu söylem mensuplarına hadis bilim dalının ilgisiz kalması doğru olmayacağından, İhvân-ı Safâ-hadis ilişkisinin bu makalede ele alınmasında fayda mülâhaza edilmiştir. Bu sebeple bu makalede İhvân-ı Safâ Risâleler'inde geçen rivayetlerin hangi amaçla kullanıldıklarını anlama gayreti içinde olduk. Yöntem olarak; İhvân-ı Safâ *Risâleler*'ini taramak suretiyle bunların ne tür rivâyetler kullandıklarını tespit edip, bu rivâyetlerin geçtiği kaynakları, rivâyetlerin sıhhat derecelerini ve bu rivâyetlere yükledikleri anlamları/yorumları incelemeye çalıştık.

ABSTRACT

İkhwan-ı safâ put forward the law-setting principles for centuries in the work called *resâilu ikhwan-ı safâ*, which they fit in fifty-two treatises consisting of four parts. ikhwan-ı safâ treatises have been the subject of serious work in our country and in many other disciplines besides our country; however no independent work has been received about the hadiths mentioned in these treatises. It is because it is not right for the discipline of hadith to be irrelevant to this discourse, which is not backwards from many collective movements in the Islamic world in terms of influence, and have a more comprehensive effect than the majority in some places, it is beneficial for the members of this discipline to address the relation between hadiths and ikhwan-ı safâ. For this reason, in this article, we will try to understand the purpose of using the narrations mentioned in the ikhwan-ı safâ treatises. As a method; we will try to find out what kinds of narratives they use by scanning the ikhwan-ı safâ treatises and we will examine the sources of these narratives, reliability of these narratives and the interpretations they have uploaded to these narratives.

1. Giriş

İhvân-ı Safâ, IV./X. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin son dönemlerine rastlayan, dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde Basra'da ortaya çıkmıştır. Felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlâkî gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu fikrî açıdan yeniden derleyip toparlamayı amaçlayan bu topluluğun tam ismi, *İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâu'l-Hamd*'dir.¹

Bu ad, topluluğa başkaları tarafından değil, bizzat kendileri tarafından verilmiştir.²

İslâm düşünce ve kültür geleneğinde, daha çok felsefî yönüyle ön plana çıkarılan İhvân-ı Safâ'nın tarihsel ve siyasal kimliği öteden beri tartışılmış; ancak bu konuda görüş birliğine varılamamıştır.³ Topluluğun nerede, ne zaman, kimler tarafından, nasıl kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda kaynakların verdiği bilgi oldukça sınırlıdır.⁴ Topluluğun kendilerine gizliliği prensip

* Bu çalışma, 8-10 Mayıs 2017 tarihlerinde Malatya'da düzenlenen Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: r.aslan@alparslan.edu.tr

edinmeleri, haklarındaki bilgi yetersizliğinin temel sebeplerinden biridir.

Temel düşüncelerini, dört bölüm halinde toplam elli iki risâleden oluşan, felsefe ve ilimler ansiklopedisi niteliğindeki *Resâilü İhvânî's-Safâ*'da formüle eden İhvân-ı Safâ, Yeni Eflâtuncu, Maniheizt, Hermetik ve gnostik karakterli bilim, felsefe ve kültürlerin sentezini içeren bu risâlelerin telifinde katkısı bulunan yazarların isimlerini gizli tutmuştur. Fakat felsefeci Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), "Allah'ın rızasını ve cenneti kazanmaya götüreceği yolun güzergâhını tayin etme iddiasıyla bir araya gelen bir topluluk" olarak nitelediği İhvân-ı Safâ topluluğunun kurucuları ve risâlelerin müellifleri arasında Zeyd b. Rifâa (ö.?), Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'ser el-Bustî el-Makdisî (ö.?), Ebu'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî (ö.?), Ebû Ahmed el-Mihricânî (ö.?) ve Avfî'yi (ö.?) zikretmiştir.⁵

İhvân-ı Safâ'nın herhangi bir mezhebe mensup olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Neticede topluluğu oluşturanların ya bizzat İsmâilî oldukları ya da Bâtınî-İsmâilî davet hareketinin propagandasını yaptıkları tezini savunan görüş ağırlık kazanmıştır.⁶ Bu bağlamda, Muhammed Âbid Câbirî, İhvân-ı Safâ'yı Şîî-Bâtınî kanadının, Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) Maniheizt gnostizm ve Şîî irfan öğretisiyle mücadelesi sırasında Aristo'ya yönelme politikasına karşı bir tepki hareketi olarak görmektedir. Dolayısıyla İhvân-ı Safâ'nın *Risâleler*'inin de Arap-İslâm Kültürü içindeki irrasyonel gnostik bâtinî eğilime derinlik kazandırmak suretiyle önce nefisleri, sonra bedenleri ele geçirmeyi hedefleyen genel Bâtınî-İsmâilî stratejisi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.⁷ İhvân-ı Safâ'nın felsefi düşünce sistemini, "siyasetin emrindeki felsefe" şeklinde niteleyen Macit Fahri de⁸ büyük ölçüde Câbirî'nin bu görüşüne katılmış gözükmektedir.

Bu iki araştırmacının görüşleri dışında İhvân-ı Safâ'nın kimliği üzerinde çok farklı değerlendirmeler de mevcuttur. Belki de bu durumu onların eklektik özelliklerinin bir gereği olarak değerlendirmekte fayda vardır.

İhvân-ı Safâ-hadis ilişkisi üzerinde yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Sadece genel anlamda hadis-felsefe ilişkisine dair Mustafa Ertürk'ün yazmış olduğu "*Filozof Tabîb Muhaddisler*" adlı eseri ve yine bu kitapla ilişkili olan iki makalesini tespit edilmiştir.⁹ Dini-felsefi bir ekol olması dolayısıyla İhvân-ı Safâ'nın hadislerle olan münasebetinin ortaya konması önem arz etmektedir. Bu itibarla mezkûr cereyanın, görüşlerini temellendirirken referans aldıkları hadisleri hadis ilmi açısından kritik etmenin bir ihtiyaç olduğu kanaati bizde hâsıl olmuştur. Bu çerçevede öncelikle İhvân-ı Safâ *Risâleler*'ini taramak suretiyle bunların ne tür rivâyetler kullandıkları tespit edilmiştir. Bu rivâyetlerin geçtiği kaynaklar, rivâyetlerin sıhhat dereceleri ve bu rivâyetlerin hangi amaçla kullandıkları anlaşılmalı ve yorumlanmalıdır.

2. İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Geçen Rivâyetler ve Değerlendirmeler

İhvân-ı Safâ'nın *Risâleler*'inde geçen rivâyetler, senedsiz olarak, kimi zaman cezm sığasıyla¹⁰, kimi zamanda temrîz sığasıyla¹¹ verilmiştir. Genelde bu rivâyetler, Kur'an-ı Kerim'den âyetler zikredildikten sonra ifade edilmiştir. Bu

rivâyetlerin bir kısmı sened açısından sahîh, diğer bir kısmı da zayıf veya uydurmadır. Hadis diye aktarılan bazı rivâyetlere de herhangi bir kaynaktan rastlanılmamıştır.

İhvân-ı Safâ'nın *Risâleler*'inde 97 rivâyete rastladık. Şimdi bu rivâyetlerden seçki yaparak konularına göre tasnif ederek, rivâyetlerin geçtiği kaynakları ve sıhhat durumlarını ve İhvân-ı Safâ'nın bu rivâyetleri hangi amaçla kullandığını inceleyeceğiz.¹²

2.1. Niyet

إنما الأعمال بالنيات ولكل امرئ ما نوى

"Ameller niyetlere göredir. Herkese ancak niyet ettiği şey vardır."¹³

Bu rivâyet, *Resâilü İhvânî's-Safâ*'da "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Nâmûs Bilimleri"nin "Doktrinler ve Dinler" isimli 1. Risâle'sinde geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu hadis, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'lerinde, Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *Sünen*'lerinde, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), *Müsned*'inde rivâyet edilmiştir.¹⁴ Bu hadis sahîhtir.¹⁵

Bu rivâyet, *Resâil*'de zâhir-bâtın bağlamında ele alınmıştır. İhvân'a göre, Arap dilinde din kelimesinin manası, bir topluluğun bir başkana itaatidir. İtaat da emirler ve yasaklar olmadan ortaya çıkmaz. Bu ikisi de ancak dinin şeriatını, hükümlerini bilmekle olur. İnsan da cismânî ve zâhirî bedenden, ruhânî ve bâtinî olan neftsen oluştuğu için dinin hükümleri ve şeriatın hadleri de iki çeşit olmak durumundadır: Zâhir ve bâtin. Zâhir açık olan amelleri; bâtin da kalplerdeki gizli inançları kapsar ki, bu da asıldır. Hz. Peygamber de "*Ameller niyetlere göredir...*" şeklinde buyurmuştur.¹⁶

Devamında İhvân, Peygamberler aracılığıyla gönderilen dinin itikâdî ve bâtinî boyutunun hiçbir zaman değişmeyeceğini; ancak şeriatın, dinin zâhirî boyutunun değişebileceğini vurgulamıştır.¹⁷ Kısacası, İhvân, dinde zâhir-bâtın ikilemine vurgu yapmak için bu rivâyeti örnek göstermiştir. Gerçekte İhvân'ın bu yorumu İslâm düşünce geleneğinin pek de yabancı olmadığı bir yorumdur. Özellikle Tasavvuf'un zahir-batın ayırımı üzerinden geliştirdiği yorum biçimi ile aynı düzlemdedir.¹⁸

2.2. Dünya

من طلب الدنيا تعففا عن المسألة وتوسعا علي عياله وتعطفا علي جاره لقي الله يوم القيامة ووجهه كالقمر ليلة البدر و من طلب الدنيا مكاثرا مفاخرا مرانبا جعل الله فقره بين عينيه ولم يبال الله به بأي واد هلك.

"Her kim dilenmekten utandığınan, ailesini rahat yaşatmak ve komşularına lütufta bulunmak için dünyalık peşinde koşarsa, Allah, kıyamet günü onu, yüzü ayın on dördü gibi parlak olarak karşılar. Her kim de, dünyayı, malının çokluğuyla övünmek, böbürlenmek ve gösteriş yapmak için isterse, Allah, fakirliğini onun önüne koyar da hangi vadide helak olup gittiğine aldırılmaz."¹⁹ Bu hadis, *Resâil*'de "Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri"nin 9. Risâle'sinde geçmektedir. Bu risâle'nin tam ismi; ahlâkın anlamı, farklı

oluşunun nedenleri ve ahlâkî hastalıkların çeşitleri, peygamberlerin ahlâkına dair bazı nükteler ve filozofların ahlâkının özü üzerine'dir.²⁰ Bu rivâyet, *Resâilü İhvâni's-Safâ*'da temrîz sîğasıyla verilmiş, râvî zinciri zikredilmemiştir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Hadisi farklı lafızlarla Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), *el-Musannef*'inde, İshâk b. Râhûye (ö. 238/852), *Müsned*'inde, Abd b. Hümejd (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsned*'inde Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Taberânî (ö. 360/970), *Müsnedü's-Şâmiyyîn*'inde, Beyhakî (ö. 458/1065) *Şuabi'l-İmân*'ında, Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ* adlı eserinde rivâyet etmişlerdir.²¹

Bu rivâyet kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

من طلب الدنيا حلالا استغفانا عن المسألة وسعيا على أهله وتعطفنا على جاره لقي الله ووجهه كالقمر ليلة البدر ومن طلب الدنيا حلالا مكاثرا مرأيا لقي الله وهو عليه غضبان.

“Kim dilenmekten utandığından, ailesini rahat yaşatmak ve komşularına lütufta bulunmak için helal bir şekilde dünyalık peşinde koşarsa, Allah, kıyamet günü onu, yüzü ayın on dördü gibi parlak olarak karşılar. Ve eğer kim helal bir şekilde, dünyayı, malının çokluğuyla övünmek, böbürlenmek ve gösteriş yapmak için isterse, kendisine kızgın olan Allah'a kavuşur.”²² Rivâyetler arasında anlam olarak çeşitli farklılıklar görülmektedir. *Resâil*'de geçen “Allah, fakirliğini onun önüne koyar da hangi vadede helak olup gittiğine aldırılmaz” kısmı, “kendisine kızgın olan Allah'a kavuşur” şeklinde geçer. İshâk b. Râhûye'nin *Müsned*'inde, Abd b. Hümejd'in *el-Müntehab*'ında, Taberânî'nin *Müsnedü's-Şâmiyyîn*'inde, Beyhakî'nin *Şuabi'l-İmân*'ında, Ebû Nuaym el-İsbehânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ*'sında aynı metin geçmektedir. Bu rivâyet, sened açısından zayıf sayılır.²³

Söz konusu rivâyet, *Resâil*'de insan tabiatında var olan hasedin sebebi ve dünya nimetlerine karşı aşırı arzusuyla ilgili olarak verilmiştir. *Resâil*'de rivâyetten sonra şu değerlendirme yapılmıştır: “İnsan tabiatına yaratılıştaki yerleştirilmiş, mahlûkatta mevcut hasedin varlığının sebebi, Allah'ın nimetlerine karşı ilgi ve meyildeki yarışır.”²⁴ Devamında Allah'ın kullarına sayısız nimet verdiğini ve bu nimetlerin insanlar arasında âdil bir şekilde dağıtıldığını, hikmetinin gereği olarak bazılarını daha fazla verdiğini belirtmiştir. Bu sebeple bir kişi, kendisinde olmayan bir nimet, kardeşinde varsa o da o nimetin kendisinde olması için Allah'ın lütfundan istesin. O nimetin kardeşinden gitmesini istemesin. Bunu talep ederse, o da hased olur. Böylece burada sosyal bir yara olan hasedin ne kadar kötü bir şey olduğu vurgulanmıştır.

2.3. Zühd

من زهد في الدنيا هانت عليه المصائب

“Kim dünyada zahit olursa, musibetler ona hafif gelir.”²⁵

Bu rivâyet, *Resâil*'de “Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri”nin 3. Risâle'sinde (Astronomi) ve “Dördüncü Bölüm: İlâhiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri”nin 11. Risâle'sinde (Sihir/Büyü, Tılsım ve Nazarın Mahiyeti) olmak üzere iki yerde rivâyet edilmiştir. Ayrıca bu rivâyet Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri”nin 9. Risâle'sinde

(Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine) şu şekilde geçmektedir:

من اشتاق إلي الجنة سارع إلي الخيرات ومن اشفق من النار سلا عن الشهوات ومن زهد في الدنيا هانت عليه المصيبات.

“Kim cennete girmeye özlem duyarsa, hayırlı işlerde yarışır, kim cehenneme girmekten tedirgin olursa şehvi arzularından uzak durur. Kim de dünyada zahit olursa, musibetler ona hafif gelir.”²⁶

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, temel hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak Beyhakî'nin *Şuabi'l-İmân*'ında geçmektedir.²⁷ Ayrıca Kudâ'i'nin (ö. 454/1062) *Müsnedü's-Şihâb*'ında; Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Câmiu's-Sağîr*'inde; Alâüddîn el-Muttakî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-Ummâl* adlı eserinde yer almıştır.²⁸

Beyhakî'nin *Şuabi'l-İmân*'ında rivâyet şu şekilde nakledilmiştir:

من اشتاق إلي الجنة سارع إلي الخيرات ومن اشفق من النار لها عن الشهوات ومن ترقب الموت هانت عليه اللذات ومن تزهد في الدنيا هانت عليه المصيبات.

“Kim cennete girmeye özlem duyarsa, hayırlı işlerde yarışır, kim cehenneme girmekten tedirgin olursa şehvi arzularından uzak durur. Kim ölümü beklerse, lezzetler ona değersiz olur. Kim de dünyada zahit olursa, musibetler ona hafif gelir.”

Hadis münekkidleri, bu rivâyeti zayıf kabul etmişlerdir.²⁹

İhvân, bu rivâyeti, “Astrolojiyle Uğraşan Kimsenin Kâinatla İlgili Haberlerinin Gaybın Bilgisi Olduğunu İddia Etmediği Hakkında” adlı bölümde zikretmiştir. Özetle; İhvân, gaybın bilgisini, ister müneccim, ister kâhin, ister peygamber, isterse de bir melek olsun yaratılanlardan herhangi biri bilemez, ancak Allah bilir. Filozofların bu ilmi/astrolojiyi incelemeleri ve söz konusu sırları araştırmaları, nefslerini terbiye etmek ve bu ilmi daha yüce ve şerefli olana yükselmek için kullanmak istemelerinden dolayıdır. Devamında *Resâil*'de şöyle bir değerlendirme yapılmıştır: “Akleden, kalp gözü açık olan bir insan bu ilmi incelediğinde, söz konusu sırrı, onun sebep ve illetlerini araştırdığında ve bunları dünya sevgisinden bağımsız bir kalp ile tarttığına, onun nefsi, gaflet ve cehalet uykusundan uyanıp kalkar, yeniden canlanarak günah helakinden yaşama döndürülür, basiret gözü açılır. Böylece olayların nasıl yönetildiğini bilir ve mevcudatın hakikatini öğrenir. Âhiret hayatını yakînî bir gözle görür...”³⁰

Daha sonra İhvân, âhirete müştak olan birisinin dünyalık işlerden el etek çekeceği ve bu sebeple dünyadaki musibetlerin kendisi için bir önem taşımayacağını ifade ederek ilgili rivâyeti zikretmiştir.

2.4. Günah ve Tövbe

لولا أن بني آدم إذا اذنبوا تابوا أو استغفروا فيغفر الله لهم لخلق الله خلقا يذنبون فيتوبون ويستغفرون فيغفر لهم.

“Şayet Âdemoğlu günah işleyip sonra Allah'tan tövbe ve istiğfâr dilemeseydi, elbette Allah, günah işleyip tövbe eden

ve ardından da bağışlama isteyen bir halk yarattı, (sonra da) onları affederdi.”³¹

Bu hadis, *Resâil*'de “Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri”nin 9. Risâle'sinde (Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine), “Tövbe, İstiğfar ve Duanın Fazileti” bölümünde geçmektedir. Ayrıca bu hadis, “Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Nâmûs Bilimleri”nin “Doktrinler ve Dinler” isimli 1. Risâle'sinde şu şekilde geçmektedir:

لولا أن بني آدم إذا اذنبوا تابوا فيغفر لهم الله لخلق الله تعالى خلقا جديدا أذنبوا وتابوا فيغفر لهم.

“Şayet Âdemoğlu günah işleyip sonra Allah'tan tövbe ve mağfaret dilemeseydi, elbette Allah, günah işleyip tövbe eden ve ardından da bağışlama isteyen bir halk yarattı, (sonra da) onları bağışlardı.”³²

Tahrîc ve Değerlendirme:

Müslim'in *Sahih*'inde, Tirmizi'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bu hadis nakledilmiştir.³³ Ayrıca İbn Ebî Şeybe (ö.235/849)'nin *el-Musannef*'inde, İbn Hibbân el-Bustî'nin (ö. 354/965) *Sahih*'inde ve daha birçok kaynakta bu rivâyet geçmektedir.³⁴ Hadis, isnad açısından sahihtir.³⁵

İhvân, “Tövbe, İstiğfar ve Duanın Fazileti” başlığı altında bu rivâyeti şu şekilde değerlendirmiştir. Allah, Kur'an'da peygamberlerinin günahlarını ve hatalarını, onların itibarlarına leke gelmemesi, yaptıklarının çirkin görülmemesi ve haklarını menfi bir kanaat oluşmaması için anlatmamıştır. Ancak peygamberlerin, sonra gelenler için tövbe, pişmanlık, günahattan dönüş ve Allah'tan bağışlanma dileyip O'na dönmeleri ve örnek olmaları istenmiştir. Konunun devamında Kur'an'dan âyetler ve ilgili rivâyetler zikredilmiştir.³⁶

İhvân, rivâyetten sonra haşviyye ve cedel ehlinde bir gruba şöyle bir eleştiri yapmıştır: “Haşviyye³⁷ ve cedel ehlinde bir grub, hiçbir hakikata dayanmadan ve dinin hükümlerini bilmeden takvada aşırı giderek mü'minleri, işledikleri günahlar nedeniyle kâfir ve fâsık kabul ediyorlar. Bu grup, herhangi bir bilgi ve beyâna dayanmadan, sadece eksik akılları ile uydurup süsledikleri hükümlerle onların ebediyen cehennemde kalacaklarına hükmediyor ve bunu da kendi iddialarına göre yapıyorlar. Şüphesiz bunlar, Allah ile olan bağlarını koparmışlar ve O'nun rahmetinden ve lütfundan ümitlerini kesmişler.”³⁸

Rivâyetin geçtiği diğer yerde de mezheplerin ihtilâf etmelerinin sebeplerinden olan Kur'an'ın mahlûk olması meselesi, meşîet/dileme ve irade meselesi gibi konular zikredilmiştir. İhvân, “İrade meselesi”ni açıklarken Yüce Allah'ın tövbeyi, pişmanlığı ve bağışlanmayı dilemeyi de emretmiştir. Bunlar da Allah'a itaat ve dinin bir parçasıdır. Kul bunlardan dolayı sevabı ve cezayı hak eder. Tövbe, pişmanlık ve bağışlama dileği ise ancak günahattan sonra olur. Bu değerlendirmeden sonra söz konusu olan hadis aktarılmıştır.³⁹

2.5. Amel-i Sâlih

إنما هي أعمالكم ترد إليكم

“Muhakkak ki bunlar size geri dönecek amellerinizdir.”⁴⁰

Bu hadis, *Resâil*'de “Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri”nin 9. Risâle'sinde (Ahlâkın Anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlâkî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlâkına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların Ahlâkının Özü Üzerine), “İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîî Bilimleri”nin 5. Risâle'sinde (Madenlerin Oluşumu) ve 13. Risâle'sinde (Doğal olan Beşerî Bedende Cüz'i Nefsin Doğuş Keyfiyeti) geçmektedir.

Bu rivâyet, *Resâil*'de iki yerde şu âyetle birlikte zikredilmiştir: “İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da yakında görülecektir.”⁴¹ *Resâil*'de bu âyetlerin bu hadisi doğruladığı ifade edilmiştir. Bu değerlendirme, Kur'an-Hadis/Sünnet bütünlüğü açısından önemlidir. Burada hadis'in Kur'an'a arzı söz konusudur. Hadis'in Kur'an'a arzı, hadisin Kur'an'a muhalif olmaması veya Kur'an'a uygun olmasıdır.⁴² Burada hadis Kur'an'a arzedilmiş, Kur'an-ı Kerîm ve hadis bütünlüğüne vurgu yapılmıştır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Müslim'in *Sahih*'inde zulmün haram olması ile ilgili bâbda uzun bir rivâyetin bir bölümünde bu hadis şu şekilde geçmektedir:

... يا عبادي إنما هي أعمالكم أحصيها لكم ثم أوفيكم إياها ...

“...Ey kullarım! Bunlar sizin amelleriniz olup, sizin (hesabınıza) sayıyorum. Sonra da onları size eksiksiz vereceğim...”⁴³ Bu rivâyet, *Resâil*'de geçtiği lâfızla Ebû Nuaym el-Isbehânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ* adlı eserinde geçmektedir.⁴⁴ Bu rivâyet muttasıl ve sahihtir.⁴⁵

Bu rivâyet de *Resâil*'de farklı yerlerde geçmektedir. Rivâyetin verdiği temel mesaj, seçkin insanların ahlâkıyla ahlâklanıp bunu alışkanlık haline getirmek ve bu ahlâk ve amelle öbür dünyaya gitmek üzere hazırlık yapmak gerektiğidir. Çünkü insan öldükten sonra ruh bedenden ayrılınca, dünyada sahip olduğu mal-mülk, dünyalık şeyler ve yakınlarının tümü dünyada kalır. Ona sadece dünyada kazandığı ahlâk ve amelleri, bilgi ve marifetleri, inandığı ve içinde gizlediği fikirleri eşlik eder.⁴⁶ Burada ilgili rivâyet aktarıldıktan sonra Kur'an'dan şu âyet zikredilmiştir: “...Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır.”⁴⁷

2.6. İbadetler

سئل عن ما الإحسان؟ فقال: أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك

“...İhsan nedir? diye sorulmuştur. Hz. Peygamber: “Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da, o seni muhakkak görür” buyurmuştur.”⁴⁸

Bu rivâyet, *Resâil*'de “Üçüncü Bölüm: Psikolojik ve Aklî Bilimleri”nin 6. Risâle'si (Aşkın Mahiyeti) ve 8. Risâle'sinde (Hareket Çeşitlerinin Keyfiyeti), “Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Nâmûs Bilimleri”nin 1. Risâle'sinde (Doktrinler ve Dinler) ve 5. Risâle'sinde

(İmanın Mahiyeti ve Muhakkik Mü'minlerin Vasıfları) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Cibril hadisinden bir bölüm olan bu hadis, Buhârî ve Müslim olmak üzere birçok temel hadis kaynağında yer almaktadır.⁴⁹ Görüldüğü üzere bu rivâyet, muttasıl olup râvileri güvenilir olduğundan hadis sahihtir.⁵⁰

İhvân, bu hadisi farklı konularda aktarmıştır. Rivâyetin ilk geçtiği yer, “Sevginin Çeşitleri ve Hikmeti” bölümüdür. Seven, sevdiği şeye kavuşmak için aşırı istekli olup, sevdiği şeye yakınlaştığı zaman yoğun bir şekilde haz almış olur. Allah’ı seven salih kullar da O’na kavuşmak için sınırsız bir istek içinde olurlar. Değerlendirmenin devamında İhvân, Kur’an’dan âyetler ve ilgili rivâyeti zikretmiştir.⁵¹ Başka bir yerde yukarıdaki yorumlara benzer bir değerlendirme yapılmış; ayrıca Allah’ın rızasına mazhar olmak isteyenler, şeksiz/şüphesiz olarak kalp gözüyle Rab’lerini görüyormuş gibi amelde/ibadette buldukları ifade edilmiştir. Bu şekilde davranan kimselerin amellerinin yok olmayacağı âyetlerle pekiştirilmiştir.⁵²

Başka bir yerde de ilgili rivâyetin değerlendirilmesinde gerçek anlamda Allah’tan korkanların ve ümit sahibi olanların, muhakkik mü'minler olduğu söylenmiştir. Bu korkunun ve ümidin şekli, çocukların anne-babalarından korkması ve ümitvâr olması gibidir. Devamında Allah korkusuyla ilgili âyetler ve sözü edilen hadis zikredilmiştir.⁵³ Âyetlerden biri şu şekildedir: “Kulları içinden ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar.”⁵⁴

2.7. Nübüvvet

ما من نبوة إلا ونسختها الجبروتية

“Zorbahğın ortadan kaldırmadığı hiçbir nübüvvet (peygamberlik) yoktur.”⁵⁵

Bu rivâyet *Resâil*'de “İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîî Bilimleri”n 8. Risâle'sinde (Hayvanların ve Türlerinin Oluşumunun Keyfiyeti) merfû' bir hadis olarak geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu lâfızlarla böyle bir rivâyete hadis kaynaklarında rastlayamadık. Ancak Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde, Heysemî (ö. 807/1404), *Mecmeu'z-Zevâid*'inde

ما كانت نبوة قط إلا كان بعدها قتل و صلب

“Nübüvvetten sonra sadece katl ve sertlik vardır” şeklinde bir rivâyet aktarmışlardır.⁵⁶ Bu hadisin, *Resâil*'de geçen rivâyetle anlam itibariyle örtüşüğünü söyleyebiliriz. Rivâyet zayıf sayılır.⁵⁷ Elbânî de bu rivâyeti zayıf saymıştır.⁵⁸

Bu rivâyet, hayvanların kralı ile insan arasında geçen bir diyalogda geçmektedir. Rivâyet öncesi, tabibler, tâcirler, kâtibler, valiler, kıraatçılar, fakihler, âlimler vb. meslek gruplarının eksik yönlerine vurgu yapılmış ve en son peygamberlerin varisleri olduğunu iddia eden halifelerin kusurları şu şekilde tasvir edilmiştir:

“Hilafet diye isimlendiriyorlar, zorbalar gibi davranıyorlar ve kendileri her yasağı işledikleri halde çirkin işlerden alıkoymuyorlar. Allah’ın dostlarını ve peygamberlerin (a.s.) çocuklarını öldürüyorlar, onlara küfrediyorlar, haklarını gasp ediyorlar, içki içiyorlar ve günahlara dalıyorlar. Allah’ın kullarını hizmetçi, dönemlerini devlet, mallarını

ganimet edindiler. Allah’ın nimetini küfür ile değiştirdiler, insanlara övünmek için kaba davrandılar, mead konusunu unuttular, dini ve ahireti dünya karşılığında sattılar. Elleriyle kazandıklarından dolayı onlara yazıklar olsun! Onlardan biri yönetici olunca işe önce babaları ve selefleri için saygınlığı bulunan kişileri yakalamakla başlar ve nimetini yok eder, belki amcalarını, kardeşlerini, amcaoğullarını ve akrabalarını öldürürler... Bütün bunları aşırı dünya düşkünlüğü, onu şiddetli isteme, ona açgözlülük gösterme, âhirete az istekli olma ve orada amellere karşılık verileceğine az inanma sebebiyle yaparlar...”⁵⁹

Özetle burada, insanın hangi işin erbâbı olursa olsun merhametsiz bir varlık olduğu, gerçekte tam anlamıyla özgür olmadığı anlatılmak istenmiş ve bazı halifelerin gayri insani tutum ve icraatlarına yönelik ciddi bir eleştiri yapılmıştır, insanoğlunun hilafet makamına yakışmayan tavırlar sergilediği vurgulanmıştır.

2.8. Melek

حدثني جبريل عليه السلام عن ميكائيل عن إسرأفيل عن اللوح عن القلم

“Cebrâil (a.s.), bana Mikâil'den, İsrâfil'den, Levh'ten, Kalem'den söz nakletti.”⁶⁰

Bu rivâyette, *Resâil*'de “Üçüncü Bölüm: Psikolojik ve Akli Bilimleri”nin 2. Risâle'sinde (İhvân-ı Safâ'ya Göre Akli Prensipler) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Hadis kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlayamadık.

İhvân, hadis kaynaklarında geçmeyen bu rivâyeti *sayılar* doktrini desteklemek için delil olarak kullanmıştır. Çünkü sayılar, İhvân-ı Safâ düşüncesinin taşıyıcısıdır. İhvân, bu konuda pisagorculuk düşüncesinden etkilenmiştir. pisagorcu anlayış, matematik ve buna bağlı olarak da sayılar üzerinde temellenmiştir. Çünkü sayılar sayesinde evrende var olan ahengi açığa çıkarmak ve çokluğu birliğe/tevhide bağlamak mümkün olur. Başka bir deyişle İhvân için sayılar, evrende varlığı anlamak/anlamlandırmak ve hakikate ulaşmak için birer anahtardırlar.⁶¹ Özellikle Pisagorculuğun “bir”e yüklediği anlam, İhvânın monist öğretilerinde belirgin olarak görülür. Bir, bütün sayıların temeli ve kaynağı olduğundan, ondan türeyen sair sayılar da varlığın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Burada da İhvân, *beş* rakamının delalet ettiği şeyleri ifade etmiştir. Örneğin, hayvan türlerinin beş olması, duyu organlarının beş olması, ûlu'l-azm peygamberlerin beş olması, İslâm'ın şartının beş olması vb. birçok beş rakamına tekabül eden örnekler zikredilmiştir. Daha sonra bu rivâyette geçen Cebrâil, İsrâfil, Mikâil, Kalem ve Levh-i mahfûz'un da beş rakamına karşılık geldiği belirtilmektedir. Bu beşli rakamlar ve diğer rakamlar pisagorcu filozofların “Varlıklar, sayının tabiatına göredir” düşüncesinin ne anlama geldiğini göstermektedir.⁶²

2.9. Ölüm, Âhiret, Cennet, Cehennem

من مات فقد قامت قيامته

“Kim ölürse kıyameti gerçekleşmiştir.”⁶³

Bu rivâyet, *Resâil*'de “İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîî Bilimleri”n 2. Risâle'sinde (Nefsin İslahında ve Ahlakın

Olgunlaşmasında Gök ve Evren) ve 5. Risâle'sinde (Madenlerin Oluşumu) yer almaktadır. Ayrıca rivâyet, "Üçüncü Bölüm: Psikolojik ve Aklî Bilimleri"n 7. Risâle'sinde (Diriliş/Ba's ve Kıyamet) ve "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 7. Risâle'sinde (Allah'a Davetin Keyfiyeti) bulunmaktadır. Rivâyet, kıyametin anlamı kısmında değerlendirilmiştir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, temel hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ebû Nuaym el-İsbehânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ*'sında, Suyûtî'nin *Câmiu'l-Ehâdis*'inde ve Alâüddîn el-Muttakî'nin *Kenzü'l-Ummâl* adlı eserinde geçmektedir.⁶⁴ Ayrıca Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Mekâsîdu'l-Hasene*'si ve Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfu'l-Hafâ*'sında zikredilmiştir.⁶⁵ Sehâvî ve Aclûnî bu hadisin senedi hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamışlardır. Elbânî, rivâyet zincirinde geçen Anbese denilen şahıs için *yeda'u'l-hadis*⁶⁶ denildiğinden dolayı, bu rivâyetin uydurma olduğunu söylemiştir.⁶⁷

Bu rivâyet, *Resâil*'de farklı yerlerde nakledilmektedir. İlk geçtiği yer, "Kıyametin Anlamına Dair" bölümüdür. İhvân, küllî nefsin kendisi ile bağlantısı devam ettiği sürece kürenin dönmeye devam edeceği, ondan ayrıldığı zaman kıyâmetü'l-kübrâ'nın/büyük kıyametin gerçekleşeceğini söylemiştir. Nitekim kıyâmet kelimesi de kıyâm (dikilme, ayaklanma) sözünden türetilmiştir, yani nefis ayrıldığında onun için kıyamet kopacaktır. Zikri geçen hadiste de cesedin değil, nefsin kıyam edeceği kastedilmiştir. Çünkü ceset ölümle birlikte kıyam etmemekte, bilakis nefis kendisine ikinci defa geri dönünceye kadar olduğu gibi durmaktadır. Devamında da müntesiblerine kendi kıyametleri/ölümleri gelmeden önce gerçek kıyamet için hazırlık yapmalarını tavsiye eder.⁶⁸

İhvân, iki çeşit kıyametten söz etmiştir: İnsan-ı kebir olan küllî nefsin bütün cisimlerden ayrılması, yani âlemin ölümüdür ki, buna kıyâmetü'l-kübrâ denmiştir. Diğeri ise, "Kim ölürse kıyameti gerçekleştirmiştir" rivâyetinde geçtiği gibi, insan nefsinin cesedini terk etmesidir ki, o zaman âlem-i sağîr (küçük âlem) olan insan ölür. Bu da kıyâmet-i suğrâ/küçük kıyamet'tir.⁶⁹

b) بعثت أنا والقيامة كهاتين

"Ben ve kıyamet –şehadet parmağı ile orta parmağını işaret ederek- şöyle iki parmak gibi yakın iken gönderildim."⁷⁰

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Üçüncü Bölüm: Psikolojik ve Aklî Bilimleri"n 7. Risâle'sinde (Diriliş/Ba's ve Kıyamet) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu hadis, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'lerinde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen* 'inde geçmiştir.⁷¹ Rivâyet sahihtir.⁷²

Bu rivâyet "Cesetlerin Yeniden Diriltilmesi" bölümünde geçmektedir. İhvân, âhiret yurdunun nasıl olduğunu düşünen, ölümden sonra gidilecek son yerin olgusunu gerçekleştiren, onun üstünlük ve kıymetini, sevinç, lezzet ve nimetlerini bilen kimsenin, âfetlerini, bela ve sıkıntılarını bildiği halde dünyada ebedî kalması için herhangi bir mazereti olamayacağını ifade etmiştir. Kişi, âhiretin mahiyetini gaflet uykusundan uyandıktan, cehalet

ölümünden maarif ruhuyla dirildikten ve basiret gözü açıldıktan sonra tasavvur edebilir. Basiret gözü açılınca bu durumda hidayet nuruyla kabul ve tasdik ettiğini görür ve o zaman "A'râf ehli"nden⁷³ olur. Devamında konuyla ilgili âyetler zikredilmiştir. Böyle bir âhiret tasavvuruna ermiş Allah dostları için yer ve zaman, işlerin değişmesi ve hallerin değişmesi eşittir. Onlara göre bütün günler tek bir bayram ve tek bir cuma haline gelmiştir. Çünkü onlar, kıyamet gününü seyretmişlerdir. Kıyamet günü de Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.)'i peygamber olarak gönderdiği günün evvelinden bin senenin tamamlanmasına kadardır. Daha sonra söz konusu rivâyet zikredilmiştir.⁷⁴ Bu rivâyetin değerlendirilmesinde de İhvân, sembolik yorumlar yapmıştır.

c) الجنة في السماء والنار في الأرض

"Cennet, gökte, cehennem ise yerdedir."⁷⁵

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri"nin 3. Risâle'sinde (Astronomi) geçmektedir. Burada cennet ve cehennemle ilgili birkaç âyet zikredildikten sonra ilgili hadis aktarılmıştır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*'inde, Beyhakî'nin *Şuabi'l-İmân*'ında, İbn Hacer'in (ö. 852/1447) *el-Metâlibu'l-Âliye*'sinde, Suyûtî'nin *Câmiu'l-Ehâdis*'inde ve Alâüddîn el-Muttakî'nin *Kenzü'l-Ummâl*'ında aktarılmıştır.⁷⁶

Hâkim en-Nisâbü'rî, bu hadisin isnâdının sahîh olduğunu, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğu halde eserlerine almadıklarını ifade etmiştir. Fakat İbn Hacer, bu rivâyetin Abdullah b. Selâm'ın sözü olduğundan *mevkûf* olduğunu söylemiştir.

Bu rivâyet, *Resâil*'de *merfû'* hadis olarak aktarılmıştır. Aslında *mevkûf* bir rivâyettir. Bu hadis *mevkûf*'ta olsa Abdullah b. Selâm daha önce ehl-i kitap olduğu için, ehl-i kitaptan rivâyette bulunmuş olması muhtemeldir.⁷⁷

Bu rivâyet, "Nefsin kendini soyutlaması ve felekler âlemine/ay üstü âleme olan iştiyaki" bölümünde geçmektedir.

İhvân-ı Safâ, rivâyetten önce cennet ve cehennem tasavvurlarıyla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "...Nefs, felekler âlemine/ay üstü âleme yükselerek orada bulunanları bizzat görmeyi arzular. Fakat ağır ve kesif olan bedenle oraya yükselmek mümkün değildir. Buna karşılık, nefs/rûh bedenden kurtulur ve kötü fiillerinden, bozuk fikirlerinden, cehaletinin yoğunluğundan veya kötü ahlâkıdan kaynaklanan bir şey kendisine engel olmaz ise, göz açıp kapayıncaya kadar, hatta daha az bir zaman içerisinde oraya ulaşır. Çünkü nefsin varlığı önemine ve kendini sevene göredir. Tıpkı aşığın nefsinin maşukuna yönelik olması gibi. Şayet onun aşkı bu bedenle birlikte var olmak; maşuku duyulur, alevlenmiş, cirmanî lezzetler; arzuları da cismanî süsler ise burayı bırakıp felekler âlemine/ay üstü âleme yükselmeyi istemez. Göklerin kapıları kendisi için açılmaz ve melekler topluluklarına birlikte cennete giremez. Tersine ay âlemi altında kalırlar, tahmin edilmeyecek ölçüde çelişki içerisinde bulunan bazen oluştan fesda/bozuluşa, bazen de bozuluştan oluşa geçen bedenlerin derinliğinde dolaşır durur. "Onların derileri piştikçe azabı tadmaları için onları başka derilerle değiştiririz"⁷⁸ (âyetinin işaret ettiği kimseler) gökler ve yeryüzü var olduğu sürece

“uzun yıllar orada kalırlar”⁷⁹; orada ne ruhlar âleminin serinliğinden bir şey tadabilirler ne de Kur’an’da bahsi geçen cennet şarabının tadını alabilirler. Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivâyet edilir: “Cennet, gökte, cehennem ise yerdedir.”⁸⁰

İhvân düşüncesinde cehennem, Ay feleğinin altında bulunan kevn ve fesad (oluş ve bozuluş) âlemi, yani insanların yaşadığı nesnelere dünyasıdır. Cennet ise, ruhların vatanı ve göklerin muazzam genişiği olarak anlaşılır.⁸¹

Daha önce kıyamet ile ilgili rivâyette ifade edildiği gibi, İhvân cismânî hasrı dillendirmez, çünkü âhiret mutluluğunu, salt ruhanî bir mutluluk olarak görürler. Bu fikrin doğal neticesi olarak da cennet ve cehennem İhvân’a göre iki ruhanî haldir.⁸² İhvân, cennet ve cehennemle ilgili cismanî tasvirleri kabul edenleri de şiddetle eleştirmiştir. Şöyleki; Allah’ın kelâmı ve hadislerdeki sırları kavramaktan mahrum olan ve sadece nasların zâhirî manalarına inanan bu cahiller, cennet ve cehennemle ilgili cismanî tasvirler konusunda birtakım şüpheler duymakta; ancak kılıç korkusundan dolayı bu şüphelerini açıkça dillendirememektedirler. Ne var ki, bu tarz bir anlayış, gerçek bir küfür, bir sapma, cahillik ve tam bir basiretsizliktir.⁸³

İhvân’ın burada son derece sert bir dille eleştirdiği inanç sahiplerinin, başta Ehl-i Sünnet olmak üzere âhiret âlemindeki yaşamın cismanî olduğuna inanan tüm İslâm mezheplerini kapsadığı konusunda en ufak bir tereddüt yoktur. Öztürk’e göre, kendi ithamlarının gerçek muhatabı olan İhvân-ı Safâ’nın, âhiretle ilgili nasların zâhirî anlamlarına itibar etmeyi katıksız bir cahillik ve Kur’an’ın bütündeki gerçek anlamlarını bilmemek şeklinde nitelemesi, klasik Bâtınî-İsmâîlî anlayışın ifadesidir.⁸⁴ Bu sebeple onlar sembolik ve metaforik yorumla âhiret âlemindeki yaşamı değerlendirmişlerdir.

Ayrıca birçok örnekte görüldüğü gibi, İhvân-ı Safâ, Kur’an’ı, yeri geldiğinde hadis ile tefsir etme metoduna da başvurmuştur. Ancak âyetleri te’vil ettikleri gibi, hadisleri de te’vil ederek yani kendi felsefî anlayışlarına uyumlu hale getirdikten sonra kullanmışlardır.⁸⁵

d) فيها مالا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر علي قلب بشر

“Şüphesiz (cennette) gözün görmediği, kulağın işitmediği ve hiç kimsenin hatırına gelmeyen (nimetler) vardır.”⁸⁶

Bu rivâyet, *Resâil*’de “İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîî Bilimleri”n 13. Risâle’sinde (Doğal Olan Beşerî Bedende Cüz’i Nefslerin Doğuş Keyfiyeti), 16. Risâle’sinde (Hazzın Özelliği, Hayat ve Ölümün Hikmeti ve Mahiyeti) ve “Dördüncü Bölüm: İlâhiyat, Şer’i ve Nâmûs Bilimleri”nin 1. Risâle’sinde (Doktrinler ve Dinler) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, kudsî hadis olarak Buhârî ve Müslim’in *Sahih*’inde, Tirmizî, İbn Mâce ve Dârimî’nin *Sünen*’lerinde ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde nakledilmiştir.⁸⁷ Bu hadisin senedi de sahîh ve muttasıldır.⁸⁸

Bu rivâyet, *Resâil*’de farklı yerlerde geçmektedir. Rivâyetin geçtiği yerlerde, hadiste geçen cennet lezzetlerinin cismânî olmadığı, aksine ruhanî olduğu vurgulanmıştır. Burda da sembolik bir anlatım kullanılmıştır. İhvân, rivâyeti ilk geçtiği yerde şu şekilde değerlendirmiştir: “Nefs, kendisi ve durumu hakkında oldukça bilgili olarak bedenden ayrıldığında

cevherini bilmiş, zâtını tasavvur etmiş ve bedenle birlikte olmaktan hoşlanmayarak kendisinin, ilkesinin ve yeniden dirilişinin durumunu açıklığa kavuşturmuş olur. Bu durumda nefis, maddeden ayrı olarak varlığını devam ettirir, zâtı bakımından bağımsız, cevheri bakımından ise bütün cisimsel bağılıklardan uzak olur. İşte bu durumda nefis, “Mele-i Âlâ/Yüce topluluğa” yükselir ve melekler zümresine girer. Bu şekilde ruhanî varlıkları temaşa eder ve beş duyunun kavrayamadığı ve beşerî zihinlerin tasavvur edemediği bu nûrânî varlıkları bizzât görür.”⁸⁹ Devamında da Hz. Peygamber’in sembolik bir anlatımla bu durumu izah ettiği belirtilmiş ve söz konusu rivâyetin yanısıra şu âyet söylenmiştir: “Cennette nefislerin arzuladığı, gözlerin lezzet aldığı her şey vardır ve siz orada ebedî olarak kalacaksınız.”⁹⁰

Rivâyetin geçtiği başka bir yerde de söz konusu olan hadisten sonra Kur’an-ı Kerim’den birçok âyet zikredilmiştir.⁹¹ Gerek âyetlerde, gerekse hadiste zikredilen nimetlerin/eşyanın cennette cismânî halde bulunması anlamında olmadığı, aksine ruhanî şeyler olarak bulunması anlamında olduğu, neticede zihinlerin kabul edeceği şekilde açıklandığı ifade edilmiştir.⁹²

Rivâyetin geçtiği son yerde de İhvân, hadisi mutluluk açısından değerlendirmiştir. İhvân, mutluluğu dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Dünyevî mutluluk, herkesin bu dünyada mümkün olduğu kadar uzun bir zaman iyi durumlar ve en yüksek gayeler üzere kalmasıdır. Uhrevî mutluluk ise, her nefsin, cesedi terk ettikten sonra sonsuza kadar en mükemmel haller ve en yüksek gayeler üzere kalmasıdır. Nefslerin en iyi halleri, ilahî marifetleri bilmesi, onlardan zevk alması, sevinç ve neşe içerisinde olması, sonsuza kadar bu hal üzere kalmasıdır. Bu değerlendirmeden sonra ilgili âyet ve hadis zikredilmiştir.⁹³

e) أهل النار خلقوا ومن النار يأكلون وعلي النار ينقلبون

“Cehennem ehli, (ateşten) yaratılmıştır; ateşten yer ve onun (tabakaları arasında) döner.”⁹⁴

Bu rivâyet, *Resâil*’de “İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîî Bilimleri”n 16. Risâle’sinde (Hazzın Özelliği, Hayat ve Ölümün Hikmeti ve Mahiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Hadis kaynaklarında böyle bir rivâyete rastlayamadık. Ancak benzer bir rivâyeti Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Za'ifa ve'l-Mevzu'a* adlı eserinde zayıf bir rivâyet olarak aktarmıştır. Rivâyette geçen râvîlerin mübhem olduğunu da belirtmiştir:

...وأرواح أهل النار في حجر من النار يأكلون من النار ويشربون من النار...

“...ve Cehennem ehlinin ruhları cehennemde hücrelerin içindedir. Cehennemden yerler, içerler...”⁹⁵

İhvân, bu rivâyeti “Elemlerin ve Lezzetlerin Mahiyeti ve Keyfiyeti” bölümünde zikretmiştir. Girişte lezzetler ve acıların cismânî ve ruhanî olmak üzere iki çeşit olduğunu belirtmiş ve bunlarla ilgili örnekler vermiştir. İhvân’a göre, bütün bedenler bilkuve olarak cansız birer ateşlerdir. Onlara bilfiil bir ateş isabet ettiğinde ise bu bedenler bilfiil ateşe dönüşürler. Bunun delili ise, bütün bedenlerin ateşte tutuşmasının mümkün olmasıdır. Eğer bedenler bilkuve olarak ateş olmamış olsalardı, o vakit ateşe atıldıklarında

yanmazlardı. Aynı şekilde bedeninin tüm yiyecekleri ve giyecekleri de ateş, hava, su ve topraktan oluşan birer cansız ateş hükmündedirler. Nefslerin bedenlerden ayrılmasından sonra da bedenler yeniden bu maddelere (ateş, hava, su ve toprak) dönüşürler. İşte bu sebepten dolayı Hz. Peygamber'in söz konusu olan rivâyeti söylenmiştir.⁹⁶ Konuyla ilgili âyetler de zikredilmiştir.⁹⁷

Görüldüğü gibi İhvân, cennet ve cehennemle ilgili rivâyetlerde ifade edildiği gibi, âyet ve hadislerde geçen "cehennemde yanma" olayını da te'vil etmişlerdir. Yorumlarını da kendi felsefi anlayışları çerçevesinde aktarmışlardır.

2.10. Din Kardeşliği

المؤمن أخو المؤمن من أبيه وأمه

"Mü'min, mü'minin anne baba bir kardeşidir."⁹⁸

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 4. Risâle'sinde (İhvân-ı Safâ'nın Birbirleriyle Yardımlaşması, Din ve Dünya Hususunda Sevgi ve Saygıda Dayanımlarının Keyfiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Rivâyet, bu şekilde hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak

...المسلم أخو المسلم "Müslüman müslümanın kardeşidir..." şeklinde hadis, temel hadis kaynaklarında geçmektedir.⁹⁹

Muttasıl isnâdla gelmiş olan hadis, bu rivâyet lâfzıyla sahihtir.¹⁰⁰

İhvân, bu hadisi Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye hitaben, "Ben ve sen bu ümmetin ana-babasıyız" rivâyetiyle birlikte zikretmiştir. Burada her bir mü'minin cisimler âleminde ebeveyni olduğu gibi, ruhlar âleminde de ebeveyni vardır. Bu babalığın ruhanî olduğunu belirtmiş ve devamında iki rivâyeti zikretmiştir.¹⁰¹ Daha sonra şu âyetleri zikretmiştir. Hz. İbrahim şöyle demiştir: "... Kim bana uyarsa o bendendir..."¹⁰² Hz. Nuh Rabbine dua edip dedi ki: "Ey Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir... Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin aileden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir..."¹⁰³ İhvân, bu âyetlerde de anlaşıldığı gibi cismanî nesebin ahiret için bir fayda sağlamayacağını, manevî bağların sağlam olması gerektiğini vurgulamıştır. İhvân burada da diğer konularda olduğu gibi cismanî ve ruhanî ayrımı yapmakta ve öğretisindeki sistematik tutarlılığı devam ettirmektedir.

2.11. Sahâbenin Fazileti

إن مثل أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم إهتديتم

"Ashabımın durumu yıldızlar gibidir. Hangisine uyarırsanız doğru yolu bulursunuz."¹⁰⁴

Bu rivâyet, *Resâil*'de "İkinci Bölüm: Cismanî ve Tabîl Bilimleri"nin 8. Risâle'sinde (Hayvanların ve Türlerinin Oluşumunun Keyfiyeti) ve "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 1. Risâle'sinde (Doktrinler ve Dinler) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, temel hadis kaynaklarında geçmemektedir. Abd b. Hümejd'in *el-Müntehab min Müsned*'inde, Kudâ'i'nin *Müsnedü's-Şihâb*'ında, İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *Câmi'u Beyâni'l-İlm*'inde nakledilmektedir.¹⁰⁵ Bu eserleri, tahkik eden âlimler, bu rivâyetin sahih olmadığını söylemişlerdir. Sebebini de rivâyetin senedinde geçen Hâris b. Gusayn'ın mechûl olmasına bağlamaktadırlar. Ayrıca bu rivâyet, Aliyyu'l-Kâri'nin (ö. 1014/1605) *el-Esrâru'l-Merfû'a*'sında, Aclûnî'nin *Keşfu'l-Hafâ'a*'sında bulunmaktadır.¹⁰⁶ Elbânî de bu rivâyetin uydurma olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷

Bu rivâyet, *Resâil*'de farklı yerlerde yer almıştır. Rivâyetin ilk geçtiği yerde hayvanların kralı ile İbrani asıllı bir adam arasında geçen bir diyalogda nakledilmiştir. İhvân'ın birçok yerde ifade ettiği gibi peygamberleri ruh tabiblerine ve münecimlere/gözlemcilere benzetmiştir. Tabibe, hastadan ve müzmin illet sahibinden başkası muhtaç olmaz. Müneccime mutsuz bedbahtlardan ve Hüda'nın yıldızından sapan kimselerden başkası ihtiyaç duymaz.¹⁰⁸ Devamında söz konusu rivâyet aktarılmış ve sahâbe Hüda'nın yıldızına benzetilmiştir.

Başka bir yerde de İhvân, bir önceki yoruma benzer bir değerlendirme yapmıştır. Yasa koyucuların nefslerin tabibleri ve münecimleri olduğu söylenmiş ve devamında rivâyet zikredilmiştir. Sahâbenin amacı, kendilerini arızî afetlerden koruyup kollamak, var olan sıhhati muhafaza etmek ve kaybolanı da geri getirmektir.¹⁰⁹

İhvân, rivâyetin son geçtiği yerde de sahâbenin konumuna dikkat çekmiştir. Şeriatın sahibi, sağlam bir şekilde ilahî mirası ashâbına ve yardımcılarına devretmiştir. Beşerî ve melekî faziletlerin hepsi, sahâbilerden herhangi birisinde bir arada bulunmayacağı gibi, onlardan herhangi birisi, bu özelliklerin herhangi birinden de hali değildir. Bunlar kendilerinden öncekilerin yollarını geçip gittiklerinde, onların ardından, kendi zürriyetlerinden ve öğrencilerinden olan başka bir topluluk geldi. Daha sonra imamlardan nebevî yolu izleyenler olduğu gibi ihtilafa karışan kişiler de olmuştur. Peygamberlerin tavsiyesini terk edenler birbirine hasım oldular, her biri kendi görüşünü beğenmeye başladı, cemaatleri parçalandı, kuvvetleri zayıfladı ve din işleri bozuldu. Daha sonra bu ümmet, peygamberlerinden sonra firkalara bölünerek düşmanlar ve hariciler oldular.¹¹⁰

İhvân, bu son kısımda cemal ve sıffin vakâlarından sonra ortaya çıkan ihtilaflara da dikkat çekmiştir.

ب) أن النبي صلي الله عليه وسلم قال لعلي عليه السلام: أنا وأنت أبوا هذه الأمة

Hz. Peygamber Hz. Ali'ye hitaben, "Ben ve sen bu ümmetin babasıyız."¹¹¹

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Birinci Bölüm: Matematik Bilimleri"nin 5. Risâle'sinde (Musiki) ve "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 4. Risâle'sinde (İhvân-ı Safâ'nın Birbirleriyle Yardımlaşması, Din ve Dünya Hususunda Sevgi ve Saygıda Dayanımlarının Keyfiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Bu rivâyet, Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî* adlı tefsirinde¹¹² şu âyetin izahında nakledilmiştir: "Muhammed, sizin

erkeklerinizden birinin babası değil, fakat Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur..."¹¹³ Bu rivâyeti hadis kaynaklarında bulamadık.

Resâil'de bu rivâyette geçen, babalığın cismânî değil ruhânî olduğu şöyle belirtilmiştir: "Ey kardeşim! Bil ki, her bir mü'minin ruhlar âleminde ana-babası vardır; nitekim cesedler âleminde cesedlerinin de ana-babası vardır..." Bu babalık, cismânî değil ruhânîdir.¹¹⁴ Burada şuna dikkat çekmek gerekir ki, İhvân, sadece bu konuda değil, diğer bazı mevzularda da "cismanî ve ruhânî" ayrımı yapmaktadır.¹¹⁵

Rivâyetin geçtiği diğer yerde de bu hadisi "Mü'min, anne ve babasından mü'minin kardeşidir" rivâyetiyle birlikte zikretmiştir. Burada her bir mü'minin cisimler âleminde ebeveyni olduğu gibi, ruhlar âleminde de ebeveyni vardır. Bu babalığın ruhanî olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶ Daha sonra konuyla ilgili âyetleri zikretmiştir.¹¹⁷ İhvân, bu âyetlerde de vurguladığı gibi cismânî nesebin âhiret için bir fayda sağlamayacağını söylemiştir.

لأعطين الراية غدا رجالا يحب الله ورسوله ويحبه الله
ورسوله كرارا غير فرار لا يرجع حتى يكون الفتح علي يديه.

"Yarın sancağı öyle birine vereceğim ki, Allah ve Resûlünü sever, Allah ve Resûlü da onu sever; o kaçmaz ve atakta olur. Fetih gerçekleşmedikçe geri dönmez."¹¹⁸

Bu rivâyet de, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 11. Risâle'sinde (Sihir/Büyü, Tılsım ve Nazarın Mahiyeti) yer almaktadır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Hz. Ali'nin fâziletiyle ilgili olan bu hadis, daha tafsilatlı olarak Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'inde, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve daha birçok hadis kaynağında nakledilmektedir.¹¹⁹

Buhârî ve Müslim'in ittifakla rivâyet ettikleri bu hadis, sahîhtir.¹²⁰

İhvân-ı Safâ, *Resâil*'de Hz. Ali'nin fâziletiyle ilgili olan bu rivâyetten önce, Hz. Peygamber ve imâm'a ait sancağın ilim mirâsına dayandığı ifade etmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye sancağı vermiş ve ashâbına sözü edilen rivâyeti söylemiştir. Hz. Peygamber'in duasına mazhar olan Hz. Ali, şeytanî gruplara karşı çıkmış ve onlarla mücadele etmiştir. Bu ilmî geleneği sürdürmek de ancak peygamberlerin, imâmların, sahâbenin ve onlara tabi olanların fiillerini/yaptıklarını bilmekle mümkün olur.¹²¹ Burada İhvân, hadiste geçen livayı/sancağı te'vil etmiş ve İsmâilî doktrinde mühim olan imâmların önemine dikkat çekmiştir. Zaten İhvân, Hz. Ali için mü'minlerin emiri ifadesini kullanmıştır.¹²² Her ne kadar İhvân İsmâilî öğretiyeye mensup olarak kabul edilse de, *Resâil*'de dört halifeyi ve sahâbeyi kötüleyen, eleştiren herhangi bir malumata rastlamadık. Bu da İhvân'ın kendi doktrininin temel düsturlarından biri olan içtimâî ve siyasî birliğe verdiği önem konusunda tutarlılığını muhafaza ettiği ilişkin bir işaret olarak değerlendirilebilir.

2.12. Neseb

يا بني هاشم لا يأتيني الناس يوم القيامة بأعمالهم وتأتوني
بأنسابكم فإني لا أغني عنكم من الله شيئا

"Ey Haşım oğulları! Kıyamet gününde insanlar bana sadece amelleriyle gelmezler. Siz de bana neseplerinizle gelirsiniz. Ne var ki ben size Allah'tan gelecek hiçbir şeye engel olamam."¹²³

Bu rivâyette *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 4. Risâle'sinde (İhvân-ı Safâ'nın Birbirine Yardımlaşması, Din ve Dünya Hususunda Sevgi ve Saygıda Dayanımlarının Keyfiyeti) ve 7. Risâle'sinde (Allah'a Davetin Keyfiyeti) yer almaktadır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Böyle bir rivâyete hadis kaynaklarında rastlayamadık.

يا بني هاشم لا يأتيني الناس يوم القيامة بأعمالهم و تأتوني
بأنسابكم فإني لا أغني عنكم من الله شيئا إلا بعمل صالح

"Ey Haşım oğulları! İnsanlar kıyamet gününde sadece amelleriyle bana gelmez. Sizler nesepleriniz ile bana gelirsiniz. Ben Allah'a karşı sizin için bir şey yapmam. Ancak salih ameliniz müstesna."¹²⁴

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 9. Risâle'sinde (Siyaset Türleri ve Niceliklerinin Keyfiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Böyle bir rivâyete hadis kaynaklarında rastlayamadık.

Neseble ilgili geçen bu iki rivâyeti birlikte değerlendireceğiz. Rivâyetin ilk geçtiği yerde İhvân, daha önce bazı rivâyetlerin değerlendirilmesinde ifade ettiği gibi cismânî nesebin âhiret için bir fayda sağlamayacağını söylemiştir.¹²⁵ Bundan sonra şu âyet; "...Babanız İbrahim'in dininde (de böyleydi)..."¹²⁶ zikredilmiştir. Âyette geçen "babalığın" neseble kesilmeyen, ruhanî bir babalık olduğu belirtilmiştir. İhvân, maddî nesebin cisimlerin yok olmasıyla kesintiye uğradığını ve ruhânî nesebin devam ettiğini ifade etmiştir. Çünkü bedenin cesetten ayrılmasıyla nefislerin cevherleri devam eder.¹²⁷ İhvân, burada rivâyetleri değerlendirirken bâtinî te'vile başvurmuştur.

Rivâyetin geçtiği başka bir yerde ise "Dostların Siyaseti" bölümündedir. İhvân'a göre bir kimsenin dostu ile ilişkisini sürdürmesi için dostu/arkadaşı hakkında tam malumat sahibi olması gerekir. Bir kimsenin ailesinin, eşinin ve oğullarının inancı ile dostlarının inancı, dostlarının inancı da kendi inancına muhalif olmamalıdır. Bir kişinin inancı ile yakınlarının inancı arasında bir zıtlık olursa, bu kişinin ailesi ve dostları, dini ve dünyası, ilmi ve ameli arasında zıtlık olur. Ailesine ve akrabalarına iyi davrandığı halde içlerinden biri kendisine karşı gelirse Hz. Peygamber'in amcası Ebû Leheb'e yaptığı gibi onu çevresinden çıkarmalıdır.¹²⁸ Devamında neseble ilgili rivâyet aktarılmıştır. Daha sonra Hz. İbrahim ile babası arasındaki ilişkiyi içeren şu âyet zikredilmiştir: "İbrahim'in babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı."¹²⁹

İhvân, rivâyetin geçtiği başka bir yerde de kendi soyuyla övünen bir kesim olduğunu söylemiş ve bunları ciddi anlamda eleştirmiştir. Bunlar, kendilerini cismânî nesebe nisbet ettiklerini, ancak ruhânî anlamda bir alakalarının olmadığını, yani, ilmî, fikhî ve ameli hiçbir fâziletlerinin olmadığını söylemiştir. Ayrıca İhvân'a karşı nefret duyguları olduğu ve *Resâil*'in hikmetlerine ve sırlarına gafil oldukları söylenmiştir.¹³⁰

2.13. Felsefi Konular

a) ذكر في مجلس النبي صلي الله عليه وسلم أرسطاطا ليس فقال
النبي صلي الله عليه وسلم: لو عاش حتي يعرف ما جئت به
لاتبعني علي ديني.

Hız. Peygamber'in meclisinde Aristoteles'in ismi geçti. Bunun üzerine Hız. Peygamber şöyle buyurdu: "Eğer o yaşayıp benim nübüvvetimden haberdar olsaydı, dinime tabi olurdu."¹³¹

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 7. Risâle'sinde (Allah'a Davetin Keyfiyeti) bulunmaktadır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Böyle bir rivâyeti hadis kaynaklarında bulamadık.

İhvân, bu rivâyeti, "Din Hakkında Şüpheli, Nebvî Kitapların Sırlarından Habersiz Olup Filozof Geçinenler/Mütefelsefe" bölümünde aktarmıştır.¹³² İhvân dinden bağımsız veya şüpheli olan felsefeden haberdardır. Mütefelsefe/bozuk inançlı filozoflar adını verdiği bu tür felsefe ve filozoflar karşısındaki tavırlarını ortaya koyarak yukarıdaki başlığı ilgili bölüme vermiştir. Bu sebeple onlara göre imandan nasibini alamamış ve birtakım bozuk inançlara sahip filozofları eleştirmişlerdir.¹³³ İhvân, "ihtilâflı görüşleri ve çelişkili sözleri olan filozofların taklit edilmeyeceklerini söylerken bu rivâyeti aktarmıştır.¹³⁴ Başka bir yerde de İhvân, felsefecilere hücum ederek şöyle demiştir: "Bil ki! Allah'ın gönderdiği elçilerin hepsini ilk yalanlayanlar felsefe, diyalektik ve düşünceye sıcak yaklaşan, kavmin ileri gelenleri olmuştur."¹³⁵

İhvân-ı Safâ, bir taraftan hikmet cinsinden olmayan felsefeyi, hikmetten ayırarak faydasız tartışmalarla insanları yanlış yönlendiren her şeyi akılla yorumlamaya kalkarak dinin hükümlerini yok sayan sahte filozofları eleştirirken, diğer taraftan metafizik hakikatleri düşünüp kavramaya, varlıkların hakikatlerini araştırmaya ve dini daha iyi anlamaya sebep olan hikmet anlamındaki felsefeyi reddeden bazı din bilginlerini de yermiştir.¹³⁶

İhvân'a göre, din cehâletle kirlenmiştir ve bu nedenle onun yeniden "temizlenmesi" gerekmektedir. Buna göre İslâm toplumunun seçkinlerinin bir ürünü olarak felsefe, dinin aslı saflığını yeniden kazandıracak olan bir hizmetçidir.¹³⁷ Bu bağlamda İhvânın, uydurma olduğuna şüphe duyulmayacak bir rivâyete yer vermesi oldukça dikkat çekicidir.¹³⁸ Taş'a göre, bu tür uydurma rivâyetlerin kullanılmış olması, felsefenin meşrulaştırılması için gösterilen çabalar olarak değerlendirilmelidir. İhvân-ı Safâda bu tür meşrulaştırma çabalarından müstağni kalamamış, yeri geldikçe Hız. Peygamber'e nisbet edilen bu haberi bile kullanmıştır.

b) أرسطاطا ليس هذه الأمة

"Ben bu ümmetin Aristotelesiyim."¹³⁹

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 9. Risâle'sinde (Siyaset Türleri ve Niceliklerinin Keyfiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Böyle bir rivâyete hadis kaynaklarında rastlayamadık.

Bu rivâyet, "Kurbanlar" bölümünde nakledilmiştir. İhvân, ibadetleri "şer'i ibâdet" ve felsefi ibâdet" olmak üzere iki başlık altında şu şekilde incelemiştir: "İki ibâdet vardır: Bunlardan biri, nâmûs sahibinin tâbilerine ait olan şeriat ibâdeti, şeriat sahibinin emir ve yasaklarına boyun eğmek, namaz kılmak, oruç tutmak, haccetmek ve diğer ibâdetleri yerine getirmektir... Yüce Allah'ın buyurduğu gibi "Andolsun ki, Allah'ın elçisinde sizin için güzel bir örnek vardır..."¹⁴⁰ Hız. Peygamber'in yaptıklarına uymak ve bütün fiillerine benzemeye çalışmak gerekir... İkinci ibâdet ise, ilahî felsefi ibâdet ki, o da Allah'ın birliğini ikrâr etmektir. Bil ki ey kardeş, şer'i ibâdetde ihmalkâr davrandığında felsefi ibâdetle ait olan bir şeyi de yapmana gerek yoktur. Aksi takdirde saparsın, saptırırsın. Şeriatle amel etmek, gerekli ibâdeti yerine getirmek ve Hız. Peygamber'e itaat; ilahî felsefi ibâdetle amel de imandır..."¹⁴¹ Burada böyle bir kategorik ayırım felsefe ve şeriatın denkleştirildiğini, şer'i ibâdet ve felsefi ibâdet diye bir ibâdet olduğunu ve bunların birleştirilmesi gerektiği ima edilmektedir.¹⁴²

Daha sonra İhvân, Mü'min ve Müslüman (İmân ve İslâm) farkına dikkat çekmiştir. Hız. Peygamber'in ilahî felsefeyi bilen, mü'minlerin ve müslümanların imâmı olduğunu belirterek ilgili uydurma rivâyeti aktarmıştır.

2.14. Ahruf-i Seb'a (Yedi Harf)

نزل القرآن علي سبعة أحرف كلها شاف كاف. كل آية لها ظاهر
وباطن

"Kur'ân yedi harf üzerine nazil olmuştur. Her biri şafîdir, kâfidir. Her âyetin bir zâhiri, bir de bâtını vardır."¹⁴³

Bu rivâyet, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin "Doktrinler ve Dinler" isimli 1. Risâle'sinde yer almaktadır.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Kur'an-ı Kerim'in Ahrufu's-Seb'a (Yedi Harf) üzere inmesiyle ilgili rivâyet, hadis kaynaklarında şu şekilde geçmektedir: "Bu Kur'an yedi harf üzerine nazil olmuştur. Bunlardan hangisi kolayınıza gelirse onu okuyun."¹⁴⁴ Bu şekilde aktarılan hadisler, güvenilir kaynaklarda kaydedilmiş sahîh rivâyetlerdir.¹⁴⁵

Resâil'de geçen rivâyet ise, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'inde, İbn Hıbbân el-Bustî'nin *Sahîh*'inde, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-Evsât*'ında, Heysemî'nin *Mecmeu'z-Zevâid*'inde geçmektedir.¹⁴⁶

Bu eserlerde geçen hadis, Abdullah b. Mes'ûd'dan "Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir. Her âyetin zâhiri ve bâtını vardır" şeklinde nakledilmiştir.

Bu hadisi destekleyen başka rivâyetler de vardır. Rivâyetlerin ortak içeriği, Kur'an-ı Kerim'in yedi harf üzere inmesiyle ilgili olmasıdır. Yedi harfle ilgili hadislerin çoğu güvenilir kaynaklarda geçen sahîh hadislerdir. Ancak muteber kabul edilen eserlerde yer almayan ve zâhir-bâtın ayırımı akla getiren hadise daha temkinli yaklaşmak gerekir.¹⁴⁷

Bu rivâyet, *Resâil*'de "İlahî Dinlere Mensup Olanlar Arasında Usûl ve Fûrû'da Ortaya Çıkan İhtilâfların Nedenleri" bölümünde zikredilmiştir.

İhvân, mezhebî ve görüşlerdeki ayrımcılığa şiddetle karşı çıkmakla birlikte ihtilafların tamamını olumsuz görmemektedir.¹⁴⁸ Bir kısım ihtilaflar zararlı olmadığı gibi faydalıdır. Bu sebeple İhvân, ihtilâfî mahmûd/övuülen ve mezmûm/yerilen olmak üzere iki çeşide ayırmıştır. Övuülen ihtilâf, kurrâların ve rivâyetlerinde fukahânın ihtilâfidir. Yerilen ihtilâf ise, mezhepler ve görüşlerde meydana gelen ihtilâflardır.¹⁴⁹

İhvân faydalı gördüğü ve tek bir şeriata mensup olanlar arasında ortaya çıkan ihtilâfları beş grupta ele almıştır:

1. Kârîler arasında görüldüğü gibi vahyin lâfızları üzerindeki ihtilâflar.
2. Müfessirler arasında görüldüğü gibi manalar üzerindeki ihtilâflar.
3. Taklit ehli ile basiret ehli arasında görüldüğü üzere, dinin sırları ve onun gizli anlamlarının hakikatleri hakkındaki ihtilâflar.
4. Şîa arasında görüldüğü üzere, peygamberlerin halifeleri olan imamlar hakkındaki ihtilâflar.
5. Fakihler arasında görüldüğü gibi şeriatın hükümleri, dinde izlenen yol ve yöntemler üzerindeki ihtilâflardır.

Kârîlerin ihtilâfının nedeni, müşterek, müterâdif, zıt, benzer ve türemiş olan lâfızlardır. Kanun sahibi, vahyinde ve hitaplarında bu beş lâfzı da kullanır. Çünkü onun kelâmı, avam ve havastan olan insanların bütününe yöneliktir. Ayrıca muhataplar arasında, kadınlar, erkekler, âlimler, cahiller vb. vardır. Bu sebeple, O, bu lafızları, herkesin, kendi lafızlarının anlamlarını, kavrayışı, zekâsı ve tabiatın saflığı ölçüsünde kavrayıp iyice anlaması için kullanmıştır. Bu nedenle vahyin okunuşunu işiten hiç kimse, faydadan hali değildir. Bu peygamberlerin kitaplarındaki, özellikle de Kur'an'daki en büyük mucizedir. Bu sebeple Hz. Peygamber: "Kur'ân yedi harf üzerine nazil olmuştur..." buyurmuştur.¹⁵⁰

İhvân, sadece dinin değil, kutsal kitapların da zâhir ve bâtın olmak üzere iki ayrı anlam boyutunun bulunduğunu iddia etmekte ve bu çift boyutluluğun Kur'an için de söz konusu olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan ilâhî hitaptaki lafızların ve zâhirî manaların sıradan insanlara (avam) hitap ettiğini; bâtınî, yani öz ve gerçek manaların ise, hikmet ve hakikat erbâbına (havâs) mahsus olduğunu ileri sürmüştür.¹⁵¹

Resâil'de Kur'an âyetlerine sıkça referanslarda bulunan İhvân-ı Safâ, kendilerine nisbet edilen İsmâiliye akımının te'vil anlayışına uygun olarak, zâhir ve bâtın kavramlarının altını çizmiş ve bu bakışla Kur'an okumaları yapmıştır.¹⁵²

2.15. Mü'minin Basireti

المؤمن ينظر بنور الله.

"Mü'min Allah'ın nuruyla bakar."¹⁵³

Bu hadis de, *Resâil*'de "Dördüncü Bölüm: İlahiyat, Şer'i ve Namûs Bilimleri"nin 9. Risâle'sinde (Siyaset Türleri ve Niceliklerinin Keyfiyeti) geçmektedir.

Tahrîc ve Değerlendirme:

Tirmizî'nin *Sünen*'inde, bu hadis nakledilmiştir. Ayrıca bu rivâyet Tirmizî'nin dışında farklı kaynaklarda geçmektedir. Abdurrezzak b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr* ve *el-Mu'cemu'l-*

Evsât'ında, Heysemî'nin *Mecmeu'z-Zevâid*'inde Suyûtî'nin *Câmiu'l-Ehâdis* ve *Câmiu's-Sağîr*'inde, Alâüddîn el-Muttakî'nin *Kenzü'l-Ummâl*'ında yer almaktadır.¹⁵⁴

Kaynaklarda geçen metin, şu şekildedir:

اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله.

"Mü'minin ferasetinden korkunuz. Zira o Allah'ın nuru ile bakar."

Bu hadis, zayıf kabul edilmiştir.¹⁵⁵ Elbânî de bu rivâyeti zayıf kabul etmiştir.¹⁵⁶

İhvân, bu rivâyeti "Siyâsetin Çeşitleri" risâlesinin girişinde vermiştir. Rivâyetten önce, insanın menfaatinin ya dünyevî ve uhrevî ya da cismânî ve nefsanî olduğu söylenmiştir. Kişi, bu iki boyutuyla mükemmel olduğu zaman, "insanlık" adını hak etmiş olur. Nefsin cesedden ayrılmasıyla semâvî rütbe/Ay üstü âleme yükselmesine kendini hazırlamış olur. Hazırlık, maddî âlemde aklî ve amelî eylemler yaparak, zâhidane bir hayat sürdürerek, tefekkür ederek mümkün olabilir. Bunu yapan kişi, Allah'ın nûruyla mahlûkata bakmış olur.¹⁵⁷ Devamında ilgili rivâyet zikredilmiş ve Kur'an'dan âyetler zikredilmiştir. "...Nûrları önlerinde ve sağlarında koşuyor..."¹⁵⁸ Hz. İbrahim yerin ve göklerin melekûtunu görüp ikna olmuş ve onun soyundan ona tâbi olanların da ikna olup bu mirâsı devralmış olduğunu ifade eden İhvân şu âyeti de aktarmıştır: "Şimdi kim bana uyarırsa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, artık sen gerçekten çok bağışlayan, pek esirgeyensin."¹⁵⁹

3. Sonuç

İhvân-ı Safâ risalelerinde geçen hadislerin baskın karakteri, bilgiyi evrensel bir değer olarak gören ve erdemli bir insanı ya da toplumu kamusal menfaat üretmesine yönlendiren rivayetlerden oluşmasıdır. Din kardeşliği ve basiret gibi konu başlıkları altında yer verdiğimiz rivayetlerde bu baskın karakteri görmek mümkündür. Bu konu başlıklarının temel gayesi, yanlış fikirlerle kirletildiğini düşündükleri din anlayışlarını felsefeyle temizlemek ve bunu yaparken bilgi değeri taşıdığına inandıkları her düşünceden, bu vesileyle hadislerden istifade etmek olmuştur.

Bu rivayetlerin dikkat çekici bir başka yönü, tasavvufî temalar içermesi ve dünyayı önemsemeyen bir din anlayışını öne çıkarmasıdır. Filhakika dünyaya bu zahidane bakış, hem kimi felasifenin hem de mutasavvıfların ortak bir ilgi alanıdır. Dünya, günah, tövbe, zühd vb. konu başlıklarında bu tespitimizi yansıtan pek çok rivâyete rastlamak mümkündür.

İhvân-ı Safâ, felsefeyi insanı Allah'a yaklaştıran bir entelektüel çaba olarak değerlendirmiş, rivâyet malzemelerini de bu hedefe uygun seçmiştir. Her ne kadar bu hassasiyetleri bulunsu da bu hareketin mensupları, kutsal kitaplarda geçen melek, kıyamet, cennet ve cehennem gibi metafizik motifleri sembolik manalar olarak değerlendirmekle genel İslâmî tasavvurla çok da örtüşmeyen bir tercihe yönelmişlerdir.

Risâleler'de hadislerle birlikte yakın anlamlı ayetlere de atıfta bulunulması sebepsiz değildir. Âyet ve hadislerin yan yana zikredilmiş olması, bu eserlerde Kur'an ve hadis birlikteliğinin aranmış olması bakımından son derece önemlidir. Ancak İhvân-ı Safâ'nın hem âyetleri hem de hadis rivayetlerini te'vil ederek, daha doğrusu kendi felsefî

anlayışlarına uyumlu hale getirerek kullandıklarını belirtmesek eksik ifade kullanmış oluruz. Hatta felsefi düşüncelerini teyit etmek için hadis uydurdıkları da vakidir.

Görüşlerin ve bilgilerin kayıt ve muhafaza edilmesinin güç olduğu geçmişte hadis ulemasının felasifeye karşı haklı olarak çekingen davranması, bugün hadisle meşgul olan ilim adamları için bir örnek olmasa gerektir. Haddi zatında bilgiye ulaşmanın olağanüstü kolay olduğu günümüzde her

ihtisas alanının kendisini uzaktan yakından ilgilendiren diğer disiplinlerle irtibatla bulunması arzu edilir. Kaynağının doğruluğu konusunda kendi dışındaki disiplinlerin pekçoğundan önde olan hadis ilminin, geçmişe kıyasla bugün çok daha fazla olmak üzere, felsefi çalışmalar başta olmak üzere, insan ürünü eserlerin tümünde yer alan rivayet malzemesi hakkında görüşünü ortaya koymak gibi bir zorunluluğu vardır.

Notlar

¹ Uysal, Enver, “İhvân-ı Safâ” md, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 1.

² İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, Dâru Sâdir, Beyrut, 2008, I, 21.

³ Öztürk, Mustafa, “İhvân-ı Safâ'nın Felsefi Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 2003, Sayı:14-15, s. 283; Uysal, İhvân-ı Safâ” md, XXII, 1.

⁴ Konuyla ilgili bkz. Hicâb, Muhammed Ferîd, *Felsefetu's-Siyâsiyye inde İhvân-ı Safâ*, Mısır, 1982, s. 63-69; Tâmir, Ârif, *Hakikatü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, III. Baskı, Dâru'l-Maşrik, Beyrut, 1982, s. 7-14; Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.18; a.mlf., “İhvân-ı Safâ” md, *DİA*, XXII, 1; Çetinkaya, Bayram Ali, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 24; Filiz, Şahin, *İlk İslam Hümanistleri*, Bilim ve Ütopya Kitaplığı, Ankara, 2010, s. 37; Taş, İsmail, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, Palet Yayınları, Konya, 2012, s. 15-23.

⁵ Tevhîdî, Ebû Hayyân, *el-İmtâ' ve'l-Muâ'nese*, nşr. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts., II, 4-5; a.mlf., *el-Mukabesât*, Dâru Suâd, Kuveyt, 1992, s. 45-46; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 37; Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 152; Uysal, İhvânü's-Safâ”, *DİA*, XXII, 1; De Boer, T.J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 109; Öztürk, a.g.m., s. 283-284.

⁶ Öztürk, a.g.m., s. 284.

⁷ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 264-265; Öztürk, a.g.m., s. 284.

⁸ Fahri, a.g.e., s. 151-152.

⁹ Bkz. Ertürk, Mustafa, *Filozof Tabîb Muhaddisler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007; a.mlf., “Muhaddislerin Felsefi İlimlere Bakışları ve Filozof Muhaddisler (Hadis İlminden Yeni Bir Kavram Denemesi)”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul, 2007; a.mlf., “A Short Glance at The Attitude of Some Sunni Muslim Traditionists/Muhaddithûn towards Philosophy and The Philosophical Sciences”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c.V, Sayı: 1, İstanbul, 2007.

¹⁰ Cezm sığası, hadisi başkasına naklederken kullanılan ve onun, hocadan muteber bir yolla alındığını kesin olarak gösteren kalıp sığa. Aydın, Abdullah, *Hadis İstihlâli Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 51.

¹¹ Hadisin hocadan muteber bir yolla alınmış olduğunu kesin olarak göstermeyen ve çoğunlukla meçhûl fiillerle yapılmış olan edâ sığası. Aydın, a.g.e., s. 316.

¹² İhvân-ı Safâ'nın Risâleler'inde geçen rivâyetlerin tümü için bkz. Aslan, Recep, *İhvân-ı Safâ Risâlelerindeki Hadis Rivâyetlerinin Hadis Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2014, s. 61-276.

¹³ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, III, 452, 486.

¹⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1400/1980, Bed'ül-Vahy, 1; Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Dâru Tayyibe, Riyâd, 2006, İmâret, 155; Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Beytu Efkârü'd-Devliyye, Riyâd, 1999, Talâk, 11; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., Zühd, 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvût v.dğr., Müessesetü'r-Risâle, 2001, I, 303.

¹⁵ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, a.g.e., s. 62-63.

¹⁶ İhvânü's-Safâ, a.g.e., III, 486. Ayrıca bkz. III, 452.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. İhvânü's-Safâ, a.g.e., III, 486-487; Macic, Haris, *İhvânü's-Safâ'da Zâhir ve Bâtın*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 39.

¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uludağ, Süleyman, “Bâtın İlmi”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, 188-189; Yıldırım, Ahmed, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 392-393.

¹⁹ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 355; krş. *İhvânü's-Safâ Risâleleri*, I, 242.

²⁰ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 296.

²¹ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh, *el-Musanef*, nşr. Muhammed Avvâme, Dâru Kurtuba, Beyrut, 2006, XI, 380; İshâk b. Râhûye, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, nşr. Abdülğafûr b. Abdilhak el-Belûşi, Mektebetü'l-İmân, Medine, 1991, I, 353; Abd b. Hümejd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Hümejd*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Sâidî, Mektebetü Nehdetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1988, s. 419; Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Müsnedü's-Şâmiyyin*, nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1989, IV, 330; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *el-Câmi' li Şuabi'l-İmân*, nşr. Muhtâr Ahmed en-Nerevî, Mektebetü Rüşd, Riyâd, 2003, XIII, 17; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, III, 110; VIII, 215.

²² İbn Ebî Şeybe, a.g.e., XI, 380.

²³ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, a.g.e., s. 65-67.

²⁴ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 355.

²⁵ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 155; IV,286.

²⁶ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 383.

²⁷ Beyhakî, a.g.e., XIII, 175-178.

²⁸ Kudâ'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme, *Müsnedü's-Şihâb*, nşr. Hamdî Abdilmecîd es-Selefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, I, 226; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, II, 514; Muttakî, Alâüddîn el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, XV, 864.

²⁹ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, a.g.e., s. 87.

³⁰ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 155. Ayrıca bkz. *Resâil*, IV, 286.

³¹ İhvânü's-Safâ, a.g.e., I, 373.

³² İhvânü's-Safâ, a.g.e., III, 519.

- 33 Müslim, Tevbe, 2; Tirmizî, Ebû İîâ Muhammed b. İîâ, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabîyye, Beyrut, ts., Daavât, 99; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XIII, 445; XXXVIII, 497-498.
- 34 İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, XVIII, 528-529; İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Sahîh-i İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, XVI, 396. Ayrıca bu rivâyetle ilgili değerlendirmeler için bkz. Yatkın, Nihat, *Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili*, Avrasya Yayınları, Ankara, 2006.
- 35 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 106-110.
- 36 İlgili âyetler için bkz. İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 373.
- 37 Haşviyye, dinî konularda akıl yürütmeyen, nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve teccsime kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen addır. Topaloğlu, Bekir, Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 117.
- 38 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 373-374; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, I, 255.
- 39 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 519.
- 40 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 334; II, 130; III, 17.
- 41 Necm 53/ 39-40.
- 42 Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988, s. 13.
- 43 Müslim, Bırr, 15.
- 44 Ebû Nuaym, *a.g.e.*, V, 126. Ayrıca bkz. Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Mużîlu'l-İlbâs ammâ İştihera mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I, 216.
- 45 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 121-122.
- 46 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 334; II, 130.
- 47 Kehf, 18/49.
- 48 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 282, 343, 530; IV, 76.
- 49 Buhârî, İman, 37; Tefsir, 31; Müslim, İman, 1; Ebû Dâvûd, Sünnet, 16; Tirmizî, İman, 4; Nesâî, Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, nşr. Hasan Abdu'l-Menâim Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001, İlim, 30; İbn Mâce, Mukaddime, 9; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 435; V, 94; XV, 304-305; XXVIII, 401; XXIX, 46.
- 50 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 130.
- 51 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 281-282.
- 52 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 342-343, 530.
- 53 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 75-76.
- 54 Fâtır, 35/28.
- 55 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, II, 361.
- 56 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1404/1983, I, 115; Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, VII, 597.
- 57 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 134-135.
- 58 Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletu'l-Ehâdîsi'z-Za'ifa ve'l-Mevzu'a*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 2001, IV, 47.
- 59 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, II, 361; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, II, 248.
- 60 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 208.
- 61 Geniş bilgi için bkz. Çetinkaya, Bayram Ali, *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri-İhvân-ı Safâ Modeli-*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 81-83.
- 62 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 207-208.
- 63 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, II, 49-50, 88; III, 305, 334; IV, 178.
- 64 Ebû Nuaym, *a.g.e.*, VI, 267-268; Suyûtî, *Câmiu'l-Ehâdîs*, nşr. Abbâs Ahmed Sakr, Ahmed Abdulcevvâd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994, I, 378; Muttakî, *a.g.e.*, XV, 548.
- 65 Sehâvî, Muhammed b. Abdırrahman, *el-Mekâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesirin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1979, s. 428; Aclûnî, *a.g.e.*, II, 279-280.
- 66 Yeda'u'l-hadis: Irâkî'ye göre cerhin birinci mertebesinde bulunan bir râvî hakkında kullanılan bir şigadır. Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz. Aydınlı, *a.g.e.*, s. 332.
- 67 Elbânî, *a.g.e.*, XI, 819-820.
- 68 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, II, 49-50, 88; III, 305; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, II, 44.
- 69 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 333-334.
- 70 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 311.
- 71 Buhârî, Talâk, 25; Rikâk, 39; Müslim, Cum'a, 13; Fiten, 27; Tirmizî, Fiten, 39; İbn Mâce, Mukaddime, 7; Fiten, 25; Nesâî, Selâtu'l-İdeyn, h.n: 1799; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XIX, 271, 330, 342; XX, 312; XXI, 16, 41, 365, 383, 418; XXXVII, 488; XXXVIII, 36; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdırrahman, *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Muğnî, Riyâd, 2000, Rikâk, 46.
- 72 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 166-169.
- 73 A'râf: Müslümanların inancına göre cennet ve cehennem arasında bir surdur. İyilikleri ve kötülükleri eşit olanlar oraya çıkar ve bağışlanarak cennete gitmeyi arzu ederler. Geniş bilgi için bkz. Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.
- 74 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 310-315; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 253-255.
- 75 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 137.
- 76 Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., IV, 568-569; Beyhakî, *a.g.e.*, I, 563; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1998, XV, 645; Suyûtî, *a.g.e.*, IV, 211; Muttakî, *a.g.e.*, XIV, 459.
- 77 İbn Hacer, *a.g.e.*, XV, 646.
- 78 Nisâ, 4/56.
- 79 Nebe', 78/23.
- 80 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 137; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, I, 98.
- 81 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 63. Ayrıca bkz. Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 200.
- 82 Çetinkaya, *a.g.e.*, 201.
- 83 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 62-63; Öztürk, Mustafa, *Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Te'vil Geleceęi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 360.
- 84 Öztürk, *a.g.e.*, s. 360.
- 85 Geniş bilgi için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 358-364; a.mlf., Öztürk, *a.g.m.*, s. 293; Çetinkaya, *a.g.e.*, 195-201; Öztosun, Mâyide, *İhvân-ı Safâ'da Te'vil*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 52-54.
- 86 İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 6, 77, 82, 516.
- 87 Buhârî, Bed'u'l-halk, 8; Tefsir, Sure 32, 1; Tevhid, 35; Müslim, Cennet, 2; Tirmizî, Tefsir, 33, 57; İbn Mâce, Zühd, 39; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, XIII, 489; XV, 407; XVI, 71, 265; Dârimî, Rikâk, 105.
- 88 Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 178-180.

- ⁸⁹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 6; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 11-12. Ayrıca bkz. İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 77, 82.
- ⁹⁰ Zuhrûf, 43/71.
- ⁹¹ Bu âyetlerden bazıları şunlardır: Vakıa, 56/15-18, 28-31; Rahmân, 54/55; Secde, 32/17; Zuhrûf, 43/71; Kıyâmet, 75/22-23; Muhammed, 47/15.
- ⁹² İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 76-77, 82.
- ⁹³ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 516. Ayrıca bkz. Bircan, Hasan Hüseyin, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 121-123; Çağrıncı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, Dem Yayınları, İstanbul, 2012, s. 165-169; Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 295-296.
- ⁹⁴ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 60; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 64.
- ⁹⁵ Elbânî, *a.g.e.*, VI, 268.
- ⁹⁶ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 60; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 63-64. Ayrıca bkz. Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 198-199.
- ⁹⁷ Âyetler için bkz. Hümeze, 104/6-9; Nebe', 78/23-26; Nisâ, 4/56.
- ⁹⁸ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 53.
- ⁹⁹ Buhârî, el-Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 15; Ebû Dâvûd, Edeb, 46; Tirmizî, Hudûd, 3; Nesâî, Recm, 31; İbn Mâce, Kefârât, 14, Ticârât, 45; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, IX, 259, 463; XIII, 159, 466-467.
- ¹⁰⁰ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 188-189.
- ¹⁰¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 53.
- ¹⁰² İbrâhim, 14/36.
- ¹⁰³ Hûd, 11/45-46.
- ¹⁰⁴ İhvânu's-Safâ, *Resâil*, II, 325; III, 485, 489-490.
- ¹⁰⁵ Abd b. Hümejd, *a.g.e.*, s. 250-251; Kudâ'î, *a.g.e.*, II, 275; İbn Abdilberr Ebû Yûsuf en-Nemerî, *Câmi'u Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Zuheyri, Dâru İbni'l-Cevzi, Riyad, 1994, I, 898-899.
- ¹⁰⁶ Kârî, Ali b. Muhammed, *el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l-Ahbârî'l-Mevdu'a*, nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbağ, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1986, s. 372; Aclûnî, *a.g.e.*, I, 132.
- ¹⁰⁷ Elbânî, *a.g.e.*, I, 144-145. Ayrıca bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 260-261.
- ¹⁰⁸ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, II, 325; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, II, 225-226.
- ¹⁰⁹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 484-485.
- ¹¹⁰ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 489-490; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 391.
- ¹¹¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 213; IV, 53.
- ¹¹² Alûsî, Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kurâni'l-Azim*, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabîyye, Beyrut, ts., XXII, 31-32.
- ¹¹³ Ahzâb, 33/40.
- ¹¹⁴ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 213. Ayrıca bkz. s. 178-179.
- ¹¹⁵ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 259, 280; II, 433; III, 34, 52, 59, 237, 322, 361, 393, 509; IV, 52, 198-199; a.mlf., *er-Risâletü'l-Câmia Tâcu Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, nşr. Mustafa Gâlib, Dâru Sâdir, Beyrut, 1974, s. 310, 346.
- ¹¹⁶ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 53.
- ¹¹⁷ İbrâhim, 14/36; Hûd, 11/45-46.
- ¹¹⁸ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 383.
- ¹¹⁹ Buhârî, Cihâd ve's-Siyer, 103, 121, 143; Fedâilu's-Sahâbe, 9; Megâzî, 38; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 4; Tirmizî, Menâkıb, 21; Nesâî, Menâkıb, 4; Hesâis, 3; İbn Mâce, Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, II, 168; III, 160; XXVII, 68.
- ¹²⁰ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 222-223.
- ¹²¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 383.
- ¹²² İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 377, IV, 195.
- ¹²³ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 53, 147.
- ¹²⁴ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 261.
- ¹²⁵ Bkz. s. 192.
- ¹²⁶ Hac, 22/78.
- ¹²⁷ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 53.
- ¹²⁸ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 260-261; Ayrıca bkz. Tüfenkci, Semra, *İhvan-ı Safâ'nın Siyaset Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008, 62-65.
- ¹²⁹ Tevbe, 9/114.
- ¹³⁰ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 147.
- ¹³¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 179.
- ¹³² İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 177.
- ¹³³ Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*, s. 39; Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 209-210.
- ¹³⁴ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 179.
- ¹³⁵ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 52; Bkz. Câbirî, *a.g.e.*, s. 233-234.
- ¹³⁶ Koç, Ahmet, *İhvan-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 218-219; Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 210.
- ¹³⁷ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, I, 319-320; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, I, 218-219; Toktaş, Fatih, *İslâm Felsefesi (Tarih ve Problemler)*, ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 199.
- ¹³⁸ Taş, *a.g.e.*, s. 98.
- ¹³⁹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 263.
- ¹⁴⁰ Ahzâb, 33/21.
- ¹⁴¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 261-262.
- ¹⁴² Taş, *a.g.e.*, s. 181. Ayrıca bkz. İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 263. İhvân'ın tasvir ettiği felsefî ibâdetin detayları için bkz. İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 263-272; Öztürk, *a.g.e.*, s. 267-270.
- ¹⁴³ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 488.
- ¹⁴⁴ Buhârî, el-Husûmât, 4; Fed'ailü'l-Kur'an, 5, 27; Tevhîd, 53; Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 48; Ebû Dâvûd, Vitr, 22; Tirmizî, Kıraat, 11; Nesâî, İftitah, 38; Malik b. Enes, Kur'an, 4 (I, 201); Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 379, 392.
- ¹⁴⁵ Bu konuyla ilgili bkz. Kaya, Osman, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu's-Seb'a", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2004, Cilt: VIII/2, s. 219-244; Çalışkan, Mehmet, "Kur'an'ın Nuzûlü ve Yedi Harf Meselesi", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 2005, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 215-242.
- ¹⁴⁶ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *el-Bahru'z-Zehhâr el-Ma'rif bi Musnedi Bezzâr*, nşr. Mahfûz er-Rahmân, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1997, V, 441-442; İbn Hıbbân, *Sahih*, I, 276; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, nşr. Târik b. İvazullah, Abdulmuhsin b. İbrahim, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1995, I, 236; a.mlf., *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, X, 129-130; Heysemî, *a.g.e.*, VII, 316.
- ¹⁴⁷ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s.236-237; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 308.
- ¹⁴⁸ Taş, *a.g.e.*, s. 194. Ayrıca bkz. s. 211.
- ¹⁴⁹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 164.
- ¹⁵⁰ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, III, 488; krş. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, III, 390. Ayrıca bkz., Taş, *a.g.e.*, s. 194-195.
- ¹⁵¹ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 138-139; Öztürk, *a.g.m.*, s. 292-293. Ayrıca bu rivâyetin geniş değerlendirmesi için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 240-248.
- ¹⁵² Çetinkaya, *Sayıların Gizemi*, s. 109. Ayrıca bkz. Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*, s. 153-160.
- ¹⁵³ İhvânu's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 252.

- ¹⁵⁴ Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'an, 16; Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habiburrahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1983, X, 451; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, III, 312, VIII, 23; a.mlf., *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VIII, 121; Heysemî, *a.g.e.*, X, 473; Suyûtî, *Câmiu'l-Ehâdis*, I, 67; a.mlf., *Câmiu's-Sağîr*, I, 16; Muttakî, *a.g.e.*, I, 165; XI, 88.
- ¹⁵⁵ Rivâyetin sened değerlendirmesi için bkz. Aslan, *a.g.e.*, s. 243-244.
- ¹⁵⁶ Elbânî, *a.g.e.*, I, 299-302.
- ¹⁵⁷ İhvânü's-Safâ, *a.g.e.*, IV, 251-252.
- ¹⁵⁸ Hadîd, 57/12.
- ¹⁵⁹ İbrâhim, 14/36.

Kaynakça

- Abd b. Hümejd (1988). *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Hümejd*. (Nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Sâidî). Beyrut: Mektebetü Nehdetü'l-Arabiyye.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm. (1983). *el-Musannef*. (Nşr. Habiburrahmân el-A'zamî). Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî.
- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. (1988). *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs ammâ İštehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ahmed b. Hanbel. (2001). *Müsned*. (Nşr. Şuayb el-Arnâvût v.dğr.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Alûsî, M. (ty). *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kurâni'l-Azim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabiyye.
- Aslan, R. (2014). *İhvân-ı Safâ Risâlelerindeki Hadis Rivâyetlerinin Hadis Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: İlahiyât Yayınları.
- Aydınlı, A. (2009). *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. (2003). *el-Câmi' li Şuabi'l-İmân*. (Nşr. Muhtâr Ahmed en-Nerevî). Riyâd: Mektebetü Rüşd.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. (1997). *el-Bahru'z-Zehhâr el-Ma'rûf bi Musnedi Bezzâr*. (Nşr. Mahfûz er-Rahmân). Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- Bircan, H. (2001). *İslâm Felsefesinde Mutluluk*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. (1980). *el-Câmiu's-Sahîh*. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye.
- Câbirî, M. (2001). *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi.
- Çağrı, M. (2012). *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Çalışkan, M. (2005). Kur'an'ın Nuzûlü ve Yedi Harf Meselesi. Adana: Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, 215-242.
- Çetinkaya, B. (2003). *İhvân-ı Safâ'nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları.
- Çetinkaya, B. (2008). *Sayıların Gizemi ve Tasavvufun Dinamikleri-İhvân-ı Safâ Modeli*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. (2000). *es-Sünen*. (Nşr. Hüseyin Selîm Esed). Riyâd: Dâru'l-Muğnî.
- De Boer, T.J. (2001). *İslâmda Felsefe Tarihi*. (Çev. Yaşar Kutluay). İstanbul: Anka Yayınları.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. (1999). *es-Sünen*. Riyâd: Beytu Efkâru'd-Devliyye.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-Isbehânî. (1988). *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. (2001). *Silsiletü'l-Ehâdisi'z-Za'ifa ve'l-Mevzu'a*. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif.
- Ertürk, M. (2007). *Filozof Tabîb Muhaddisler*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ertürk, M. (2007). Muhaddislerin Felsefî İlmiye Bakışları ve Filozof Muhaddisler (Hadis İlminde Yeni Bir Kavram Denemesi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 16.
- Ertürk, M. (2007). A Short Glance at The Attitude of Some Sunni Muslim Traditionists/Muhaddithûn towards Philosophy and The Philosophical Sciences. İstanbul: Hadis Tetkikleri Dergisi, c.V, Sayı: 1.
- Fahri, M. (1992). *İslâm Felsefesi Tarihi*. (Çev. Kasım Turhan). İstanbul: İklim Yayınları.
- Filiz, Ş. (2010). *İlk İslam Hümanistleri*. Ankara: Bilim ve Ütopya Kitaplığı.
- Hâkim en-Nisâbü'rî. (ty). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekr. (1994). *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*. (Nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Hicâb, M. (1982). *Felsefetu's-Siyâsiyye inde İhvân-ı Safâ*. Mısır.
- İbn Abdilberr. Ebû Yûsuf en-Nemerî. (1994). *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*. (Nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Zuheyri). Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah. (2006). *el-Musannef*. (Nşr. Muhammed Avvâme). Beyrut: Dâru Kurtuba.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (1998). *el-Metalibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*. (Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin). Riyad: Dâru'l-Âsime.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. (1993). *Sahîh-i İbn Hibbân*. (Nşr. Şuayb el-Arnâvût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (ty). *es-Sünen*. (Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İhvânü's-Safâ. (2008). *Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*. Beyrut: Dâru Sâdir.

- İhvânü's-Safâ. (1974). *er-Risâletü'l-Câmia Tâcu Resâili İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*. (Nşr. Mustafa Gâlib). Beyrut: Dâru Sâdır. (*er-Risâletü'l-Câmia*'nın bu nüshası, Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed b. İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'a atfedilmektedir.)
- İhvânü's-Safâ. (2012). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. (Çev. Ali Durusoy v. dğr.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İshâk b. Râhûye. (1991). *Müsnedü İshâk b. Râhûye*. (Nşr. Abdulgafûr b. Abdilhak el-Belûşî). Medine: Mektebetü'l-İmân.
- Kârî, Ali b. Muhammed. (1986). *el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevdu'a*. (Nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ). Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- Kaya, O. (2004). Kur'an'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu's-Seb'a. Sivas: *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. VIII/2, 219-244.
- Keleş, A. (1988). *Hadislerin Kur'an'a Arzı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Koç, A. (1999). *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme. (1985). *Müsnedü's-Şihâb*. (Nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Macıç, H. (2011). *İhvânü's-Safâ'da Zâhir ve Bâtın*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muttakî, Alâüddîn el-Hindî. (1985). *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. (2006). *Sahihu Müslim*. Riyâd: Dâru Tayyibe.
- Nasr, S. (1985). *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. (2001). *es-Sünen*. (Nşr. Hasan Abdu'l-Menâim Şelbî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Öztosun, M. (2006). *İhvân-ı Safâ'da Te'vil*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, M. (2011). *Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Te'vil Geleneği*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Öztürk, M. (2003). İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum. Samsun: *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:14-15.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahman. (1979). *el-Mekâsıdu'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehire*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1994). *Câmiu'l-Ehâdis*. (Nşr. Abbâs Ahmed Sakr, Ahmed Abdulcevâd). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2004). *Câmiu's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (1995). *el-Mu'cemu'l-Evsât*. (Nşr. Târik b. İvazullah, Abdulmuhsin b. İbrahim). Kahire: Dâru'l-Haremeyn.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (1983). *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. (Nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî). Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. (1989). *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. (Nşr. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Tâmir, Â. (1982). *Hakikatü İhvâni's-Safâ ve Hullani'l-Vefâ*. III. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Maşrik.
- Taş, İ. (2012). *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*. Konya: Palet Yayınları.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân.(ty). *el-İmta' ve'l-Muâ'nese*. (Nşr. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn). Dâru Mektebeti'l-Hayat.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân. (1992). *el-Mukabesât*. Kuveyt: Dâru Suâd.
- Tirmizî. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. (ty). *es-Sünen*. (Nşr. Ahmed Muhammed Şakir). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabîyye.
- Toktaş, F. (2013). *İslâm Felsefesi (Tarih ve Problemler)*. (Ed. M. Cüneyt Kaya). İstanbul: İsam Yayınları.
- Topaloğlu, B., Çelebi, İ. (2010). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Tüfenkci, S. (2008). *İhvan-ı Safa'nın Siyaset Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, S. (1992). *İslam Ansiklopedisi*. Bâtın İlmi Md, İstanbul: *DİA*, V, 188-189.
- Uysal, E. (1988). *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Uysal, E. (2000). *İslam Ansiklopedisi*. İhvân-ı Safâ Md. İstanbul: *DİA*, XXII, 1-6.
- Yatkın, N. (2006). *Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili*. Ankara: Avrasya Yayınları.
- Yıldırım, A. (2000). *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.